

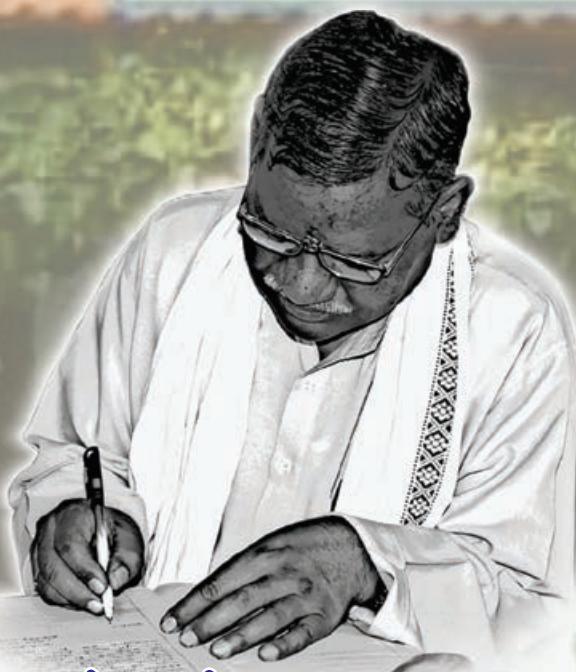
तू-में, एक रक्त !

वंगपुण्याई

चुलौ - आँगरस्टर०२०

वर्ष सहावे अंक चौथा

कल्याण आश्रम

स्व. जगदेव रामजी उराव

जनजाती कल्याण आश्रम, पश्चिम महाराष्ट्र

१९२, शुक्रवार पेठ, दत्तकुंज अपार्टमेंट, काळ्या होदाजवळ,
पुणे ४११ ००२. दूरध्वनी : ०२०-२४४९ २१९३, २४४६ ०९४४

E-mail : vkapune2009@gmail.com

Website: www.vkapunemahanagar.org

खेड, जुन्नर व आंबेगाव येथील आरोग्यरक्षकांना बियाणे व खताचे वाटप करताना ज.क.आ. चे कार्यकर्ते

कळवण तालुक्यातील आरोग्यरक्षकांना बियाणे वाटप करताना ज.क.आ. चे कार्यकर्ते

॥ उद्धरेदात्मनात्माय ॥

जनजाती कल्याण आश्रम, पश्चिम महाराष्ट्रचे प्रकाशन – “वनपुण्याई”

* संपादक मंडळ

भास्कर गिरधारी
मोहिनी पाटणकर
अंजली गंधे
शोभा जोशी
अरुण गोडे

* मुख्यपृष्ठ

श्री. व्ही. वेलणकर
फोन : ९८२३०५११००

* अक्षरजुळणी

प्रकाश आॅफसेट, पुणे
फोन : ०२० २४४२९७४४

* मुद्रणस्थळ

प्रकाश आॅफसेट, पुणे.
फोन ०२०-२४४२९७४४

* संपादकीय पत्रव्यवहार तसेच

अंकाच्या उपलब्धतेसाठी संपर्क

संपादक,
१९२ शुक्रवार पेठ, दत्तकुंज अपार्टमेंट,
काळ्या हौदाजवळ, पुणे - ४११००२
दुरव्धनी : ०२० २४४९२९९३/२४४६०९४४

* उत्तरापेक्षी : ८३८००६५२०९

* इ-मेल : anjugandhe@gmail.com

* वेबसाईट : www.vkapunemahanagar.org

* खाजगी वितरणासाठी.

वनपुण्याई

जुलै - ऑगस्ट २०२०

वर्ष सहावे । अंक चौथा

* संपादकीय	डॉ. भास्कर गिरधारी	२
* वनवासी कल्याण आश्रम	सुरेशाजी कुलकर्णी	३
महाराष्ट्र-वाटचाल		
* राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ	रवींद्रजी वंजारवाडकर	६
* आरोग्य रक्षक मदत योजना		७
* बारीपाडा -	अतुलजी जोग	९
एक मनाच्या श्रीमंतीचे गाव		
* धर्मकोड	मोहिनी पाटणकर	११
* पराक्रमी बंधुद्वय,	शोभा जोशी	१३
सिद्धू-कान्हू-मुरू		
* १० वी १२ वी उत्तीर्ण विद्यार्थी		१५
* अभिप्राय		१७
* श्रद्धांजली		
* श्रद्धांजली	नरेंद्र मोदीजी	२१
* श्रद्धांजली	अमित शाहजी	२१
* श्रद्धांजली	रा. स्व. संघ	२१
* श्रद्धांजली	पुणे महानगर	२२
* हमारे प्रेरणास्रोत जगदेव रामजी	अतुलजी जोग	२३
* स्व.जगदेव रामजी उराँव	जगदंबा मळ	२५
* अब रह गयी केवल यादें	वैशाली देशपांडे	२८
* जगदेव रामजी की विरासत	महेशाजी काळे	२९
* कै. रवींद्र रिसबूड	डॉ. उदय जैन	३२

या अंकात व्यक्त झालेल्या मतांशी संपादक मंडळ व जनजाती कल्याण आश्रम सहमत असेलच असे नाही.

સંપાદકીય..

પુણે મહાનગર એવઢંચ કાર્યક્ષેત્ર આતા વનપુણ્યાઈ નિયતકાલિકાચે રાહિલે નસૂન આતા પશ્ચિમ મહારાષ્ટ્ર જનજાતી કલ્યાણ આશ્રમાચે મુખ્યપત્ર મ્હણૂન માન્યતા મિઠાલી આહે, યાચા આમ્હાલા વિશેષ આનંદ વાટો કી વનપુણ્યાઈચા હવ્યુંહવ્યું મહારાષ્ટ્ર પાતળીવર વિસ્તાર હોત આહે. સંપાદક મંડળાને યાબદ્વલચા આનંદ વ્યક્ત કેલા આહે.

ડિજિટલ સ્વરૂપાત હે નિયતકાલિક સધ્યાચ્યા કાળાત નિઘત રાહાણાર આહે. ત્યાલા પશ્ચિમ મહારાષ્ટ્રાત્ભૂન અપેક્ષિત અસા પ્રતિસાદ મિઠત રાહાણાર આહે. ત્યાસાઠી વનપુણ્યાઈચે બદલતે સ્વરૂપ લક્ષ્યાત ઘેઊન પશ્ચિમ મહારાષ્ટ્રામધ્યે યેણારે સર્વ જિલ્હે, તાલુકે આણિ ખેડ્ચાપાડ્યાંતૂન ઉત્તમ પ્રતિસાદ અપેક્ષિત આહે. ત્યાસાઠી આમ્હી પ્રયત્ન કરત આહોત. હા જ.ક.આ. ચા પશ્ચિમ મહારાષ્ટ્રાચ્યા મુખ્યપત્રાચા પહિલા અંક કાઢતાનાચ નિયતીચ્યા કઠોર આધાતાલા દુંદૈવાને આમ્હાલા સામેરે જાવે લાગત આહે. જનજાતી કલ્યાણ આશ્રમાચે રાષ્ટ્રીય અધ્યક્ષ, પૂ.જગદેવરામજી, જ્યાંની જનજાતી કલ્યાણ આશ્રમાલા ભારતીય સ્તરાવર નેઅન ઠેવલેલે આહે, યાંચે દુઃખદ નિધન ઝાલે આહે. ત્યાંચ્યા યા સંદર્ભાતીલ માન્યવરાંચ્યા શ્રદ્ધાંજલી આણિ કાહી સ્મૃતી જાગવિણાચ્યા લેખ વજા શ્રદ્ધાંજલી, દુર્મિળ ફોટો ઇ. સાહિત્ય યા અંકાત દુઃખદ અંતકરણાને દેત આહોત. અંકાત જાગા ઉરણાર નાહી એવઢે અભિપ્રાય વ લેખ ઉપલબ્ધ અસૂનહી ત્યાતીલ ફક્ત મહત્વાચ્યા ગોર્ટીચી નિવડ સ્પરણ મ્હણૂન યેથે કેલી આહે. ત્યાંચી વ જશપુરચી આઠવણ કાયમ રાહાવી, અસે મુખપૃષ્ઠહી સજવિણ્યાચા પ્રયત્ન યેથે કેલા આહે.

કેવળ પશ્ચિમ મહારાષ્ટ્ર નંબે તર વનપુણ્યાઈચા હા અંક જાસ્તીત જાસ્ત લોકાંપર્યત જાણાર આહે. માનનીય જગદેવરામજી યાંચ્યાશી અનેકાંચા જવછૂન સંબંધ આણિ પરિચય વેઠોવેલી ઝાલા આહે. નાશિક જિલ્હાતીલ ગુહી યા ઠિકાણી કાર્યક્રમાચ્યા નિમિત્તાને દોન-તીન વેળા એકત્ર યેણાચા યોગ આલા. ત્યાવેલી ત્યાંચે પ્રસન્ન ઉમેદીચે આણિ ધડાડીચે વ્યક્તિમત્વ લક્ષ્યાત આલે. જનજાતી કલ્યાણ આશ્રમાત આતા જનજાતી સમાજામધૂન સુયોગ અસે નેતૃત્વ ઉભે રાહિલે આહે યાચા આનંદ વ અભિમાન સગળ્યાંનાચ હોતા. પ્રકૃતીચ્યા અડચણી સોસૂનહી ત્યાબદ્વલ ન બોલતા જગદેવરામજી અહોરાત્ર જનજાતીચ્યા કલ્યાણાસાઠી કાર્યરત હોતે. ત્યાંની જનજાતીચ્યા ઐતિહાસિક, પૌરાણિક, ધાર્મિક પરંપરા યાંચા ઉત્તમ અભ્યાસ ચાલવલા હોતા. ત્યાલા લેખન રૂપ મિળણ્યાપૂર્વીંચ ત્યાંચે અકાલી નિધન ઝાલે આણિ તો વિષય તિથેચ થાંબલા. ત્યાંચ્યા જવળ જનજાતી સમાજાચ્યા બરોબરચ સર્વાસાઠી કમાલીચી આત્મીયતા, પ્રેમ, જિબ્હાલા હોતા, અસે હે સગળ્યાંના ઘેઊન ચાલણારે રાષ્ટ્રીય અધ્યક્ષ આજ આમ્હાલા પોરકે કરુન ગેલે આહેત. હ્યા અંકાતૂન ત્યાંના આમ્હી આમચી શ્રદ્ધાંજલી વાહિલી આહે.

યા અંકાવિષયી આતા સાંગાયચે મ્હણજે આરોગ્યરક્ષક બાંધવાંસાઠી, ત્યાંચી કોરડવાહૂ શેતી ફુલવણ્યાસાઠી, ચારા, બી બિયાણ્યાસાઠી આવાહન કેલ્યાનંતર આમચ્યા સુહુદ જનનંની વ કાર્યકર્ત્યાની નિધીસાઠી ભરઘોસ પ્રતિસાદ દિલા આણિ લક્ષ્યાત યેણાજોગી રક્મ ત્યાંચ્યાપર્યત પોહોચવલી. ત્યાંચે અભિપ્રાય આણિ ત્યા વિષયીચે લેખન યા અંકાત આહેત. ધન્યવાદ. નેહમીપ્રમાણે એકા લેખાને જનજાતી ક્રાંતીકારકાંચી આઠવણ કરુન દિલી આહે, તસેચ કાહી પ્રાસ પરિસ્થિતી સંદર્ભાતીલ લેખનહી યા અંકાત પ્રસિદ્ધ કેલે આહે.

લેખક આણિ વાચકાંચ્યા સૂચના, અભિપ્રાય આણિ સાહિત્ય યાંચે આમ્હી નેહમીચ ખુલ્યા મનાને સ્વાગત કરતો, તે આમ્હાલા અપેક્ષિત આહેત.

– ડૉ. ભાસ્કર ગિરધારી

સંપાદક ચલભાષ : ૧૮૨૩૦૧૨૩૦૧

वनवासी कल्याण आश्रम महाराष्ट्र - वाटचाल

१९५२ साली जशपूर येथे वनवासी कल्याण आश्रमाचे काम प्रारंभ झाले. १९७७ साली आणिबाणी नंतर अखिल भारतीय स्वरूप प्राप्त झाले. स्वर्गीय बाळासाहेब दीक्षित हे महाराष्ट्राचे पहिले संघटन मंत्री झाले.

महाराष्ट्रातील जडणघडणीत मा.बाळासाहेब यांचा महत्वाचा वाटा आहे. वनवासी जिल्ह्यात प्रकल्प व संघटन उभे करणे, त्यासाठी पूर्णकालीन कार्यकर्ते उभे करणे, त्यांची योजना करणे, कामाचा विस्तार व दिशा यांचा समतोल राखणे, हे त्यांनी केले. नगरीय क्षेत्रात वनवासी क्षेत्रासाठी सुर्योग्य कार्यकर्ते उभे करणे, कार्य स्वावलंबी व्हावे यासाठी अनेक उपक्रम योजने हे कुशलतापूर्वक केले आहे.

महाराष्ट्राचे प्रांत कार्यालय प्रथम मुंबई येथे होते. वनवासी क्षेत्राची आवश्यकता लक्षात घेऊन हे कार्यालय नाशिक येथे १९८८ चे दरम्यान स्थानांतरित करण्यात आले. नाशिकला श्री.सोहनी काका व सौ. सोहनीकाकू यांनी आपले कृषीनगर मधील राहते घर कल्याण आश्रमास देणगी रूपाने दान दिले.

पुणे येथे डॉ. देवल, शहर अध्यक्ष होते. तसेच सर्वश्री ज्ञानेश्वर चंद्रचूड, काका जरांडीकर, श्रीमती नंदाताई देशपांडे, श्रीमती मंगलाताई कामत, गढेकाका व भारवी खेरे हे प्रमुख कार्यकर्ते होते. गीता धर्म मंडळात नियमीत बैठका चालत. पुणे जिल्हात भोर येथे वसतिगृह सुरु झाले. धानिवले येथे एक वस्ती पुनर्वसन प्रकल्प सुरु होता. कामशेत परिसरात ग्राम विकास, आर्थिक विकास प्रकल्प चालू झाला. याच दरम्यान

भोर येथील श्री.शरद काळे हे जशपूर येथे शिक्षक म्हणून नोकरीसाठी जाऊन आले. यांच्या माध्यमातून भोरचे काम उभे राहिले. श्री.मधुकर व सौ मंजिरी फडके हे पूर्णकालीन कार्यकर्ता म्हणून काम करत होते.

शालेय निधी संकलन – १९८८ चे दरम्यान शालेय निधी संकलन कार्यक्रम प्रारंभ झाला. शालेय विद्यार्थ्यांचे माध्यमातून ईसाई मिशन प्रणीत संस्थांकरिता निधी संकलन होत असे. आपल्या विचारास अनुकूल संस्थांमधून शालेय निधी संकलन होऊ शकते असा विचार करून या कामाची सुरुवात झाली. यासाठी संघ कार्यकर्त्यांच्या मार्फत प्रयत्न केला. या उपक्रमास पूरक म्हणून श्री.अरुण दाते यांच्या गायनाचा कार्यक्रम झाला. डॉ.रमेश कावेडिया, श्री.अनिलराव गाडगीळ यांचे द्वारे शालेय संपर्क मोठ्या प्रमाणात झाला. एका कार्यक्रमासाठी प.पू.सरसंघचालक मा.रज्जूभैय्या व कल्याण आश्रमाचे अ.भा.संघटन मंत्री मा.के.भास्करराव उपस्थित होते. विमलाबाई गरवारे हायस्कूलच्या प्रांगणात भव्य शारीरिक प्रात्यक्षिक कार्यक्रमात शालेय निधी समर्पण कार्यक्रम उत्तमरित्या संपन्न झाला.

युवा पिढी संपर्क – दिवाळीच्या सुट्टीत युवा वर्गासाठी किल्ले प्रतियोगिता घेण्यात आली. महाविद्यालय विद्यार्थी संपर्क प्रारंभ झाला. सर्वश्री सुरेंद्र दीक्षित, नितीन महाजन, सुधीर जोशी, कल्पना पारखी, अनुराधा पोकळे, गीता परदेशी, जितेंद्र खडपे, वीरेंद्र ठाकूर आदि युवक सक्रिय झाले. युवकांच्या बैठका, वनवासी क्षेत्र संपर्क करण्यात आला. ज्ञान

प्रबोधिनी, स्वरूप वर्धनी यांतून संपर्क झाला. मा.के.भास्कर राव यांचा प्रवास सुद्धा झाला होता. या सर्व प्रयत्नांमधून ९० साली नितीन महाजन, अनिसुद्ध पेंडसे, प्रमोद लेले व १४-१५ साली डॉ.मनीषा बोईन (सौ.नारकर), प्रांजली लकडे (सौ.खांबेटे), नीता बर्वे (सौ.किटकरू), मंगला कुडलींगार, रोहिणी तेंडुलकर (सौ.दिघे) या कार्यकर्त्यांनी पूर्णकालीन म्हणून उत्तर पूर्वाचल मध्ये जाऊन आसाम, नागालैंड, अरुणाचल, मिझोरम आदि स्थानी काही वर्षे काम केले.

गरवारे प्रशालेतील शिक्षिका श्रीमती माया मायकेल यांनी एक उत्तम प्रदर्शनी तयार केली होती. श्री. अनिलराव गाडगीळ यांच्या माध्यमातून शिक्षण क्षेत्रात चांगला संपर्क झाला. यांच्या प्रयत्नामुळे सर्वश्री विनायक खाडे, माधव ठाकरे, अमृत भुसारे, हिरामण जाधव, नरेंद्र पवार, कु.संध्या तडवी, कु.गीता पाडवी आदि वनवासी क्षेत्रातील युवक नोकरी निमित्त पुण्यात आले.

कार्य विस्तार व विकास – श्री.अशोकराव साठे हे पुण्यात क्रीडा शिक्षक म्हणून नुकतेच निवृत्त झाले होते. कल्याण आश्रमाच्या एकलव्य खेलकूद प्रकल्पाचे पहिले अखिल भारतीय प्रमुख झाले. त्यांनी खेलकूद प्रकल्पास दिशा व आकार देण्यासाठी देशभर प्रवास केला. पहिली प्रतियोगिता १९८८ साली मुंबई येथे संपन्न झाली. कांदिवली येथे शारीरिक शिक्षण महाविद्यालयात निवास व्यवस्था होती. शिवाजी पार्क येथे प्रतियोगिता समापन कार्यक्रम संपन्न झाला. मुंबई येथे ४२ किलोमीटर मरैथँॅन संपन्न झाली.

१९८८ साली नाशिक येथे मुक्तिधाम मध्ये अखिल भारतीय संमेलन संपन्न झाले. त्यावेळी प.पू.

सरसंघचालक मा. श्री.सुदर्शनजी उपस्थित होते. प्रमुख अतिथी म्हणून अरुणाचल चे मुख्यमंत्री श्री.पी.के. थुंगन हे आले होते. श्री.नारायण देव हे दिल्ही व कलकत्ता येथे कल्याण आश्रमाचे काम करीत होते. नाशिक मधील कालिदास रंग मंदिरात प्रकट सभा संपन्न झाली. गोरखपूर येथे अखिल भारतीय पूर्णकालीन कार्यकर्ता अभ्यास वर्गासाठी महाराष्ट्रातून ६० पेक्षा अधिक कार्यकर्ते उपस्थित होते. डॉ.कुंटे काका व सौ.काकू जांभिवली केंद्रावर बरीच वर्षे होते. सौ. ठमाताई पवार यांचा परिचय त्यांच्यामुळे सर्वाना झाला. श्री.रमेशराव घाटपांडे हे देखील नाशिक व धुळे जिल्ह्यात पूर्ण वेळ म्हणून काम करीत होते.

कृषी विकास, आर्थिक विकास – पुण्यातील शेती विशेषज्ञ डॉ.दमरदार यांचे प्रयत्नातून धुळे, नाशिक तसेच गुजरात मधील बारडोली परिसरात चतुःसूत्री पद्धतीने भाताची लागवड सुरु झाली व परिणामतः दीडपट ते दुप्पट उत्पन्न मिळू लागले. महाराष्ट्र शासनाने ही योजना आपल्या माध्यमातून चालवली. तसेच मिनिलेक चे उद्योजक श्री.मोहनराव घैसास व त्यांच्या पत्नी सौ.स्मिताताई घैसास यांचे प्रयत्नातून सुयश चॅरीटेबल ट्रस्ट ची निर्मिती झाली व त्यांच्या माध्यमातून अकोले तालुक्यातील ढगेवाडी गावाचा ग्राम विकासाचा यशस्वी प्रयत्न झाला. या गावांत प.पू. सुदर्शनजी यांचा कार्यक्रम झाला. यांच्या माध्यमातून नाशिक, धुळे, नगर तसेच छत्तीसगढ प्रांतात कृषी विकास व आर्थिक विकासाचे अनेक यशस्वी प्रयोग झाले. आज देखील सुयश चॅरीटेबल ट्रस्टच्या माध्यमातून उत्तम कार्य चालू आहे.

१९८८ साली महाराष्ट्रातून सर्वश्री प्रमोदराव

करंदीकर, सौ.रंजनाताई करंदीकर. वसंतराव काणे, डॉ. शुभांगी नेने (जोशी), नंदकुमार जंगले, माधवराव फडके, सुलभा दक्षिणदास या कार्यकर्त्यांची केंद्राच्या आवश्यकतेनुसार अन्य प्रांतात योजना करण्यात आली.

१९९९ साली वसंतराव भट, मा.क्षेत्र संघटन मंत्री यांचा प्रवास महाविद्यालयीन क्षेत्रात व नगरीय कार्यकर्त्यासमोर उत्तर पूर्वाचलातील कामाची माहिती देणे यासाठी झाला. यावेळी अहमदनगर मधून श्री.आप्पा वेल्हाळ हे पूर्णकालीन म्हणून पणिपूर मध्ये कागचिंग येथे गेले. तेथे त्यांनी विद्यार्थ्यांना शिकविण्याचे काम केले. श्री.बापूराव बर्वे हे अखिल भारतीय सह खेलकूद प्रमुख झाले. तसेच अहमदनगर मधून डॉ. उमेश तागडे, डॉ. स्वरूपा दारब्हेकर (कुलकर्णी), डॉ. शेखर कुठासकर, डॉ. दत्ता सोनावणे हे पूर्णकालीन म्हणून बाहेर पडले.

१९९४ मध्ये मा.के.भास्करराव यांचा अमृत महोत्सवानिमित्त मुंबई येथे एक कार्यक्रम संपन्न झाला. यावेळी प.पू. सरसंघचालक मा. रज्जूभैया व श्री. अण्णा हजारे हे उपस्थित होते. या प्रसंगी सद्गायरेखा नव भारतस्य ही पुस्तिका हिंदी, मराठी व इंग्रजी मधून प्रकाशित करण्यात आली. तसेच दोन महिंद्रा जीप महाराष्ट्रातर्फे केंद्रास सप्रेम भेट म्हणून देण्यात आल्या. याच वर्षी नर्मदा विस्थापना समस्या लक्षात घेऊन त्याचे अध्ययन करण्यासाठी काही कार्यकर्त्यांचा नर्मदा किनारा, केवडिया कॉलनी या स्थानी प्रवास दौरा संपन्न झाला.

या वर्षी संजय कुलकर्णी हे विद्यार्थी परिषदेचे कार्यकर्ता कल्याण आश्रमात आले. त्यांची नियुक्ती

मिळोराम मध्ये करण्यात आली. श्री.संजय कुलकर्णी व सौ.सुचेता कुलकर्णी यांनी मिळोरम भागात काही वर्षे फारच चांगले काम केले आहे. १९९६ साली मा.बाळासाहेब दीक्षित यांच्याबरोबर आसाम व अरुणाचल प्रदेश मध्ये प्रवास झाला. त्यावेळी महाराष्ट्रातील सर्वश्री संजय कुलकर्णी, नंदकुमार जंगले, डॉ.मनीषा बोईन, प्रांजली लकडे, नितीन महाजन हे काम करीत होते. त्यांच्या कामाचे दर्शन जवळून घेता आले.

१९९७ दरम्यान पूज्य स्वामी असीमानंदजी महाराज यांच्या प्रयत्नामुळे श्रद्धा जागरण विषयानी चांगलीच गती पकडली होती. महाराष्ट्र प्रांत अध्यक्ष मा. माधवदादा नाईक यांच्याबरोबर डांग जिल्हा (गुजरात) येथील प्रथम हिंदू संमेलनास जाण्याचे सदभाग्य मला लाभले. महाराष्ट्रात देखील डिसेंबर मध्ये व समस्याग्रस्त क्षेत्रात हिंदू संमेलन प्रारंभ झाल्याने वनवासी क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणात जागृती झाली. घरा-घरात संपर्क करणे, स्थानिक देव, देवतांची चित्रे देणे, गणपती मूर्ती देणे, स्थानिय उत्सव संपन्न करणे, रक्षाबंधन साजरा करणे या निमित्ताने चांगला संपर्क झाला. मा.आवारी गुरुजी यांचा देखील पूज्य स्वामी असीमानंदजी महाराज यांच्याबरोबर वनवासी क्षेत्रात प्रवास होत होता. त्यामुळे सर्व विषयास चांगली गती प्राप्त झाली.

- सुरेश कुलकर्णी
(९९९९५९२०१५ / ९८६८५७०२०५)
sureshkulkarni.vk@gmail.com
राष्ट्रीय कार्यकारिणी सदस्य, केंद्र दिल्ली.

राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ

परमपूजनीय डॉ.हेडेगोवार यांच्या पुण्यस्मरणदिनी मोतीबाग नगर सासाहिक सांधिकात सहभागी असताना मनात विचार आले....

भारतीय जीवनमूल्ये केंद्रस्थानी ठेबून सर्व समाजजीवनव्यवहार चालले तर आदर्श समाज व वैभवी राष्ट्र निर्माण होईल. यासाठी ही जीवनमूल्ये जगणारी माणसे समाजासमोर हवीत. पू. डॉकटरांनी स्वतःच असं उदाहरण प्रस्तुत केलं.

अशया व्यक्तीनिर्माणासाठी संघ कार्यपद्धतीत शाखा, शिबिरे, संघ शिक्षा वर्ग जोडले गेले. यातूनच स्वयंसेवक कार्यकर्ते घडले व घडत आहेत, जे समर्पण हे सर्वोच्च जीवनमूल्य आहे असं मानतात. सामान्य स्वयंसेवक आपल्या कार्याचा आत्मा व संघाचे सामर्थ्य आहे.

अन्य प्रांतात संघ पोहोचवण्याचे शौर्य, वादळवारा पावसापाण्यामुळे झालेलं विस्कळित जीवन पुन्हा उभारण्याचे धैर्य, मदतीचा हत पुढे करून, अभाव दूर करून, माणुसकीचे दर्शन घडविणारे सेवाकार्य, असा काहीही... सामान्य स्वयंसेवक अग्रेसर असतो.

उस्फुर्त तरी अनुशासित, तिमिरातही स्वयंप्रकाशित, प्रतिक्षणी साधण्या परहित, त्यागुनी स्वमत, जुळवूनी जनमत, कर्मयोगी असे कार्यरत .....

वर्ग, शिबीर, बैठकांच्या व्यवस्था, प्रवासी, विस्तारक,

प्रचारक अवस्था, समता नियुद्ध घोष संचलन वा अन्यथा, शिशु बाल युवा व प्रौढावस्था, शुद्ध सात्विक स्वयंसेवकत्व हीच मनोवस्था....

नियुक्त वा सामान्य, जनमान्य वा गणमान्य, मान्य वा अन्य सर्वांगीती प्रीती, भावभव्य....!

जागृती, पावी गती, हाती शक्ती, हृदयी भक्ती आराध्याप्रीती.....!

शेतकरी वा कष्टकरी, धारकरी वा वारकरी, नोकरी व्यवसायी वा व्यापारी, निजी क्षेत्र वा सरकारी, भगवाध्वज हा निज करी.....

ग्राम, वन वा नगरवासी, वस्ती नगर वा भागवासी, येथे निवासी वा अनिवासी, भू जल स्थल वा आभासी, समर्पण हे भूषण मजसी.....

संगठन, जागरण, गतिविधि वा उपक्रम, कार्यपद्धत ही असे अनुपम, नंतर मी मज समाज प्रथम, विजयश्री चे विजयी पदघम....

नऊ दशकाहुनी अधिक काल, सामान्य, अनुकूल वा प्रतिकूल, अथक, निरंतर, परिश्रमी वाटचाल, ध्येयमंदिर गाठण्या पथिक होईल दर्शनास्तवे उभे सकल पायरी होईल.....

– रवींद्र वंजारवाडकर
पुणे शहर संघचालक

सगळ्या आदिवासी जनजातींना नमन !

छत्तीसगडच्या जंगलात एक रामनामी नावाची जनजाती राहाते. ह्यांच्याबद्दल विशेष म्हणजे ह्या जनजातीचे लोक आपल्या पूर्ण शरीरावर भगवान रामाचे नाव कायम स्वरूपी गोंदवून घेतात. प्राचीन काळापासून ह्या समुदायातील लोकांना भगवान रामाबद्दल एक अतूट अशी श्रद्धा आहे. त्यांच्या पूर्वजांनी म्हटले होते की कोणतीही व्यक्ती आम्हाला प्रभू रामचंद्रांपासून वेगळे करू शकत नाही. तेव्हापासून या रामनामी जनजातीमध्ये आपल्या पूर्ण अंगावर प्रभू रामाचे नाव गोंदवून घ्यायची परंपरा सुरु झाली ती आजतागायत चालू आहे. अजून एक विशेष म्हणजे या जनजातीतील कोणत्याही व्यक्तीने आजपर्यंत कधीही धर्म परिवर्तन केले नाही आहे. हे लोक कटूर रामपंथी

संकलक – अंजली गंधे

आरोग्य रक्षक मदत योजना

दानेन तुल्यो विधि रास्ति ना न्यो ।
लोभाच्च ना न्योड स्ति रिपुः पृथिव्यां ।
विभूषणं शीलम् समं न चान्यात् ।
संतोष तुल्यं धनमा स्ति नान्यत् ॥

दान करण्या सारखे दुसरे चांगले कर्म नाही.
या जगात लोभा सारखा दुसरा शत्रू नाही .
संपन्न चारित्र्य या सारखे दुसरे आभूषण नाही,
आणि समाधाना सारखे दुसरे धन नाही.

असे एका सुभाषितकाराने म्हटलेले खरे आहे.
हेच समाधान आमच्या आवाहनाला प्रतिसाद
देऊन आमच्या जनजाती आरोग्य रक्षकांना दुष्काळात
अन् करोना च्या काळात भरघोस मदत करून आमच्या
देणगीदारांनी मिळविले आहे. त्याची आम्ही गौरव
पूर्वक आणि कृतज्ञता पूर्वक येथे नोंद घेत आहोत.

१. कळवण तालुक्यातील आरोग्य रक्षक यांना
बियाणे वितरण करण्यात आले. मालेगाव जिल्ह्याचे
सहसचिव श्री. रघुनाथ गावित, श्री. मोतीराम भोये,
श्री. वसंत महाले, श्री. नरेंद्र भोये इ. (फोटो)

२. कोरोनाच्या संकटासोबतच अजून एक संकट
येऊन गेले ते म्हणजे चक्री वादळ व पाऊस. या
वादळाचा फटका आपल्या कातकरी बांधवांसह शेतकरी
वर्गालाही बसला. आपल्या कामाचा कणा असलेल्या

सर्व आरोग्य रक्षकांचेही खूप नुकसान झाले आहे.
आपल्याकडून कसलीही अपेक्षा न ठेवता निःस्वार्थ
भावनेने गेली कित्येक वर्षे हे आरोग्य रक्षक आपण
दिलेल्या औषधी गोळ्या समाजातील लोकांना पुरवून
समाजाची सेवा करत आहेत. आपल्या प्रत्येक कामात
हा कार्यकर्ता खूप महत्वाचा असून आपल्या दृष्टीने तो
आपला स्वयंसेवकच आहे. या अडचणीच्या काळात
त्याला मदत करणे हे आपले कर्तव्य समजून आपण या
सर्व आरोग्य रक्षकांना भाताचे ५ किलो बियाणे व खत
५० किलो देण्याचे ठरवले. आतापर्यंत खेड, आंबेगाव व
जुन्नर तालुक्यातील २५० आरोग्य रक्षकांना आपण
बियाणे वाटप केले आहे. इतर तालुक्यात खत वाटप
करणे अजून बाकी आहे. सर्व आरोग्य रक्षकांकडून या
उपक्रमाचे कौतुक केले गेले व आपले आभारही व्यक्त
केले. सर्व देणगीदारांना खूप खूप धन्यवाद. या
वादळात कातकरी समाजाच्या झोपड्यांचे खूप नुकसान
झाले आहे. आपला पुढील प्रयत्न या सर्व बंधूना घर
बांधण्यासाठी जी काही मदत शक्य होईल (जुने, नवीन
पत्रे, ताडपत्री, प्लास्टिक) ती करण्याचा प्रयत्न करणार
आहोत. (विशाल भुरुक, पुणे जिल्हा संघटन मंत्री)

३. वनवासी कल्याण आश्रमाच्या कार्याला
सलाम. कार्य असावं तर कल्याण आश्रमासारखे. आज
दिनांक ३ जुलै २०२० रोजी वनवासी कल्याण
आश्रमाच्या माध्यमातून २०० दुष्काळग्रस्त गावांमधील

સર્વોચ્ચ નૃત્ય મંડળ દ્વારા પ્રદાન કરેલું હશે

મહિલાંચ્યા કુટુંબાના વૉટર ડ્રમ વાટપ કરણ્યાત આલે. યાસાઠી બ્લૂ ક્રોસ કંપનીચે વિશેષ સહકાર્ય લાભલે. ત્યાબદ્દલ પુન્હા એકદા વનવાસી કલ્યાણ આશ્રમ વ બ્લૂ ક્રોસ કંપનીચે આભાર. સ્વયંસેવક કમલેશ વાઘમારે, યાસાઠી વિશેષ પ્રયત્ન કરણારે કલ્યાણ આશ્રમાચે શ્રી. જામદાર સર, શ્રી. જયરામભાઈ ચૌધરી આણિ કલ્યાણ આશ્રમાચે સર્વ કાર્યકર્ત્યાના મનાપાસૂન ધન્યવાદ

૪. માલેગાવ જિલ્હાતલ્યા જનજાતી ગાવાંમધ્યે કોરોના વિષયક બાતમ્યાંમુલે ખૂપ ભીતીચે વાતાવરણ હોતે. જેબ્હા લૉકડાઉન પુકારલે તેબ્બા જનજાતી સમાજાત હાતાલા કોણતાહી કામથંડા ન મિળાલ્યામુલે ત્યાંચ્યાવર ઉપાસમારીચી વેલ આલી હોતી. આદિવાસી સમાજાંચ્યા ઘરાત રોજ રોજંદારી મિળાલી તરચ ઘરાત અન્ન શિજતે. કંડક ઉન્હાલ્યામધ્યે કાહી જનજાતી બાંધવ ઊસતોડી કરુન વ વિટાંચ્યા કામાવરુન ઘરી પરતલે હોતે,

ત્યાંના કોણતાહી કામથંડા ન મિળાલ્યામુલે ત્યાંચ્યાવર ઉપાસમારીચી વેલ આલી હોતી. સરકારી રેશન મિઠણ્યાચ્યા અગોદર વનવાસી કલ્યાણ આશ્રમાને માલેગાવ જિલ્હાતીલ માલેગાવ, નાંદગાવ, યેવલા યા તીન તાલુક્યાંમધીલ ભિલ્લ, કાતકરી, કોકણ, વારલી, ઠાકર સમાજ ઇ. જનજાતી સમાજામધ્યે જીવનાવશ્યક વસ્તુ વ ધાન્ય વાટપ કેલે. એકૂણ ૩૬ ગાવાંત ૧૦૫૫ કુટુંબાંના મદત કેલી. ધાન્ય વાટપ કરત અસતાનાચ લોકાંમધ્યે જનજાગૃતીચે કામ કેલે. તોંડાલા માસ્ક લાવણે, હાત વારંવાર ધુણે, એકત્ર જવળ ન બસણે આણિ સંનીટાયઝરચા વાપર કરણે ઇ. ગોર્ઝિંબદ્વલ માહિતી દિલી. પ્રત્યેક ઠિકાણી વાટપ ઝાલ્યાનંતર જનજાતી સમાજાને વનવાસી કલ્યાણ આશ્રમાચે આભાર માનલે. (સોમીનાથ દેવિદાસ પવાર, કલ્લવાડી, તા. માલેગાવ, જિ.નાશિક, દાયિત્વ- માલેગાવ જિલ્હા પૂર્ણવેલ સંઘટન મંત્રી)

જૂન ૨૦૨૦ મધ્યે જે નિર્સાગ વાદળ ઝાલે ત્યામુલે કોકણ વિભાગાત ખૂપ મોઠે નુકસાન ઝાલે. વ.ક.આ.ચ્યા માણગાવ યેથીલ છાત્રાવાસાચે ખૂપ મોઠે નુકસાન ઝાલે. વાન્યાચા વેગ એવઢા પ્રચંડ હોતા કી પાણ્યાચ્યા ટાક્યા પાણ્યાસકટ ઉચ્કકૂન ઉન્મકૂન પડલ્યા. કોમ્પ્યુટર લ૱બચે શાલેચ્યા વર્ગાચે, વસ્તિગૃહાંચ્યા એસબેસ્ટોસ ચે પત્રે ઉદ્દૂન અર્ધ્યા કિલોમીટર દૂરવર પડલે હોતે. વાન્યાચા વેગ એવઢા હોતા કી ત્યાવેલી તેથે હજર અસલેલ્યા કુણાચીહી

બાહેર યાયચી હિમ્મત હોત નબ્ધતી. પ્રાથમિક અંદાજ આહે કી પંચવીસ તે તીસ લાખાંચે નુકસાન ઝાલે આહે. પરત હે છાત્રાવાસ પૂર્વવત કરણ્યાસાઠી વેલ તર લાગણાર આહેચ, પણ આર્થિક મદતીચી પણ ગરજ આહે હે લક્ષ્યાત ઘેઊન હિતચિંતક દેણગીદારાંની સફળ હસ્તે મદત કરાવી અસે આવાહન યેથીલ પૂર્ણવેલ કાર્યકર્તા શ્રી. મિલિંદ મોહોળકર યાંની કેલે આહે.

- મોહિની પાટણકર

बारीपाडा - एक मनाच्या श्रीमंतीचे गाव

श्रीमंत लोक गरीब लोकांकडून काय शिकू शकतात ? जे लोक दिवसभरात २०० रु.ची दारू व ३०० रु.ची कोंबडी फस्त करतात त्यांना.

बारीपाडा हे महाराष्ट्रातले एक छोटेसे गाव (ता. साक्री, जि. धुळे). पलीकडे गुजरातचा डोंगराळ डांग जिल्हा पसरलेला.

मागील महिन्यात शासन जेब्हा अन्नसुरक्षेच्या 'भिकमाग्या' विधेयकाची तयारी करत होते तेब्हा हे गाव एका वेगळ्याच गडबडीत होते. गेली दहा वर्षे वनभाज्यांची पाककला स्पर्धा या गावात आयोजित केली जाते. यावर्षी १८० स्थियांनी या स्पर्धेत भाग घेतला होता. गावाची लोकसंख्या जेमतेम ७००. गावात १०० च्या जवळपास घरे. जवळपासच्या वाडी वस्त्यांवरील स्थियांनीही या स्पर्धेत उत्साहाने भाग घेतला. शहरी लोकांना माहित नसलेल्या जवळपास २७ भाज्या या बायकांनी शोधून काढल्या व त्या शिजवून स्पर्धेत मांडल्या.

एका म्हाताच्या बाईला मी अन्नसुरक्षा विधेयकाबाबत विचारले. ती माझ्याकडे बघतच राहिली..... मी परत विचारल्यावर तिने साधा प्रश्न केला.. 'काय देवून राहिले भाऊ त्यात ?' मी आपलं पोपटपंची केल्याप्रमाणे '१ रुपयाला ज्चारी/बाजरी, २ रुपयाला गहू, ३ रुपयाला तांदूळ' असं सांगितलं. ती म्हातारी हसून म्हणाली, 'ज्चारी अमी खाईना, गहू बी जमत नाई.' मला वाटले हिला आता तांदूळ तरी उपयोगी पडत असतील. मी म्हणालो, 'तांदूळ खाता न तुम्ही ?' तिने मान डोलावली... 'मग हा तांदूळ तुम्हाला मिळल कि खायला'.. मी. म्हातारी परत माझ्याच तोंडाकडे टकामका बघत राहिली. 'त्यो तसलं तांदूळ आमी खाईना.' मला कळेना शासनाच्या या भिकमाग्या धोरणातील तांदूळात नाही म्हणण्यासारखे काय आहे ? मग मला बाजूला उभ्या असलेल्या एका तरुण पोराने समजावून सांगितलं. 'साहेब, यांच्याकडे जो तांदूळ होतो त्याला आंबेमोहोरासारखा घमघम वास येतो. त्याचं नाव इंद्रायणी. हा तांदूळ हे लोक शेतात स्वतःपुरता घेतात.

बाहेर फारसा विकतही नाहीत. मला वाटले ही बाई शेतकरी असेल म्हणून हिला शासनाचा तांदूळ नको असेल. मग मी त्या तरुणाला विचारले.. 'गावात इतर गोर गरीब असतील ना, त्यांना तर हे अन्न फायद्याचे ठरेल'.

त्या तरुणाने मला हाताला धरून जवळच असेलल्या ग्रामपंचायतीच्या एका सभागृहात नेले. अतिशय चांगले बांधलेले सभागृह. तिथे विविध माहितीचे फलेक्स लावून ठेवलेले होते. त्यात गावाची लोकसंख्या, प्राथमिक शाळेतील विद्यार्थ्यांची संख्या असली बरीच माहिती होती. एका मोलाच्या माहितीकडे त्याने माझे लक्ष वेधले. त्याने काहीही न बोलताही माझे डोळे खाडकन उघडले. तिथे लिहिले होते .. 'दारिद्र्य रेषेखालील लोकसंख्या शून्य'.

या छोट्या गावात जिथे एकही दोन मजली इमारत नाही, ग्रामपंचायतीचे सभागृह, शाळेच्या खोल्या सोडल्या तर एकही सिमेंटची इमारत नाही, तिथे हे गाव अभिमानाने सांगत आहे की आमच्याकडे कोणीही दरिद्री नाही.

म्हणजे तिकडे दिल्लीला 'सगळा भारत कसा दरिद्री आहे आणि कसा भुक्के मरत आहे, त्याला कसे जगवले पाहिजे' असं सर्व नेते सांगत आहेत. आणि इकडे महाराष्ट्र, गुजरातच्या सीमेवरचे एक छोटेसे गाव अभिमानाने सांगत आहे की आमच्या गावात दारिद्र्यरेषेखाली कुणीच नाही.

गावात चौथीपर्यंत शाळा. शाळेत जाणे प्रत्येक घरातील लहान मुलाला अनिवार्य केलेलं. शाळेत रजा न देता गैरहजर राहणाऱ्या शिक्षकाला गावाने ५००० रुपयांचा दंड ठरवून दिला आहे. परिणामी इथे नोकरी करायला दांडीबाहादूर मास्तर घाबरतात. गावाला सर्वत्र सिमेंटचे रस्ते. व्यवस्थित नाल्या काढलेल्या. कुठेही घाण कचरा साठलेला नाही.

अंगणवाडी सेविका किंवा ग्रामसेवक यांचे मोबाईल नंबर पंचायतीच्या भिंतीवर ठळकपणे लिहून ठेवलेले. सर्व योजनांची माहिती लिहून ठेवलेली. मी विचारले, 'याची काय गरज ?' माझ्या सौबतचा तरुण पोरगा म्हणाला... 'कुनीबी फोन लाऊन इचारू शकते न भाऊ.'

म्हणजे इकडे संसदेत विरोधी पक्षांनी गोंधळ घालावा म्हणून सत्ताधारीच प्रयत्न करतात, कारण काय तर गोंधळात महत्वाची विधेयके पटापट मंजूर करून घेता येतात. चर्चा होऊ देण्यापेक्षा गुपचूप वाच्यता न होऊ देता काम करण्यावर दिल्हीच्या राजकारणाचा भर. तर इथे एक छोटे गाव आपला कारभार स्वच्छपणे गावकच्यांसमोर मांडून पारदर्शी पद्धतीने काम करत आहे.

एखाद्या गावात जैवविविधता किती आहे, म्हणजे किती झाडे, पशु, पक्षी, सजीव या परिसरात आढळतात याची नोंद करण्याचा एक मोठा प्रकल्प शासनाने हाती घेतला आहे. त्यासाठी महाराष्ट्र राज्य जैवविविधता मंडळाची स्थापना करण्यात आली आहे. या मंडळाचे स्मेश मुंगीकर मुद्दाम या गावात येवून लोकांशी संवाद साधताना मी पाहिले आहे.

मी त्यांना कारण विचारले असता ते म्हणाले की 'गेल्या ९ वर्षांपासून अशी नोंद ठेवणारे बारीपाडा हे महाराष्ट्रातील एकमेव गाव आहे. 'म्हणजे इकडे शासकीय नोंदी ठेवायच्या म्हटले की भल्या भल्यांची कोण धांदल उडते. शिवाय या नोंदी खोट्या असतात हे तर सांगायची गरजच नाही'

या गावाने तब्बल ११०० एकर जंगल राखले आहे. सकाळी एका घरात मला चहा पिण्यासाठी बोलावले. घरच्या माणसाने मला आत अगदी आत स्वयंपाकघरात येण्यास सांगितले. त्या छोट्या खोलीत मला वाटलं चहा चुलीवर उकळत असेल. तर तिथे सरी चालू होता. या गावाने ११०० एकर जंगल राखले म्हणून यांना विशेष योजनेखाली एलपीजी सरी सिलेंडर मिळतात.

या गावाच्या या आगळ्या वेगळ्या कहाणीमागचे नायक चैतराम पवार शांतपणे फारसे काहीच न बोलता सर्वत्र फिरून कामे होत आहेत की नाही ते पाहत होते. त्यांना काही विचारले कि हसून अतिशय मोजकं बोलून ते पुढे कामाला निघून जायचे.

वनभाज्यांच्या पाककला स्पर्धेसाठी जवळपासच्या भागातून हजारएक नागरिक तिथे जमा झाले होते. सर्वांच्या जेवणाची व्यवस्था व्हावी म्हणून या गावाने ३० रुपये इतके अल्प शुल्क आकारले होते. चैतराम पवारांच्या

मागे रांगेत उभे राहून आम्हीही हि ३० रुपयांची कुपने घेतली. या आगळ्या वेगळ्या कार्यक्रमाचे शूटिंग करायला आलेले 'एबीपी माझा' चे मिलिंद भागवत आणि त्यांच्या सगळ्या टीमनेही कुपने घेतली.

नागलीची भाकरी, तुरीचे वरण, तेर नावाची वनभाजी व त्या भागातील प्रसिद्ध इंद्रायणी तांदळाचा सुवासिक भात असं जेवण सगळ्यांसाठी तिथल्या बायकांनी शिजवले होते.

कार्यक्रम आटोपला. स्पर्धा संपली. मांडव काढत असताना जवळच्या आंब्याखाली आम्ही बसून होतो. जवळच तिथले गावकरी स्त्री पुरुष दिवसभराचा सगळ्या कार्यक्रमाचा आढावा घेत होते.

एकूण ४०७ लोकांनी कुपने घेतली आणि ताटे मात्र ५०० च्या पुढे गेली होती. कुपने न घेता कोण जेवलं असं मी विचारता ते गावकरी लाजले आणि काही बोलेचनात. मला वाटले गावातीलच काही लोक, कार्यकर्ते असतील. पण मला कळले की गावातील एकही माणूस जेवायच्या ठिकाणी आला नव्हता, ते तर बिचारे आपल्या घरीच जेवले होते. कुणीच काही सांगेना.

मला दिवसभर साथ करणाऱ्या तरुण मुलाला मी जरा बाजूला घेतले. हळू आवाजात विचारले, 'काय रे कुणीच काही सांगेना, कोण होते हे फुकटे जेवणारे?' त्या पोराने जे उत्तर दिले त्याने अन्न सुरक्षेच्या भिकेची खरी गरज कुणाला आहे हे अगदी स्पष्टपणे उघड झाले. तो मुलगा म्हणाला, 'अहो साहेब, हे जे शासनाचे लोक आले होते ना, वनविभागाचे, पोलिसांचे, जिल्हाधिकारी कार्यालयाचे ते सगळे फुकट जेवून गेले'.

ज्याला गरीब समजून त्याच्यासाठी कळवळा दाखवला जात आहे तो सामान्य गरीब आदिवासी अतिशय स्वाभिमानी आहे. तो कधीही भिकमाग्या योजनांची मागणी करत नाही. पण या गरीबांचा कळवळा दाखवून ज्यांना आपली पोटे भरायची आहेत त्यांनीच या योजना आणल्या आहेत हे या गावाने काहीच न बोलता आपल्या कृतीने दाखवून दिले.

– अतुलजी जोग
अखिल भारतीय संघटन मंत्री.

धर्मकोड

हे ‘धर्म कोड’ आहे तरी काय, हे कोडं सोडवताना लक्षात आले की याचे नाते जनगणना या शब्दाशी जोडलेले आहे. जनगणनेच्या कार्यपद्धतीत याचा शिरकाव होऊ पाहत आहे.

एक सर्वसामान्य नागरिक या नात्याने धर्म कोड बदलची माहिती गोळा करताना जे विचार माझ्या मनात आले ते विचार, ती माहिती मी इथे लिहित आहे. काही त्रुटी असल्यास, चूक असल्यास जाणकार व्यक्तीने मार्गदर्शन करावे ही विनंती.

प्रत्येक देशात विशिष्ट कालावधीनंतर संबंध देशात एकाच वेळी जनगणना केली जाते. यावेळी जी माहिती उपलब्ध होते त्याचे विश्लेषण, अभ्यास करून त्यानुसार सरकारातर्फे आवश्यक उपाय योजना तयार केल्या जातात. १८८१ मध्ये, भारतामध्ये जनगणनेचा प्रारंभ झाला. त्यावेळी इंग्रज राजवट होती व त्यासाठी कुठलाही कायदा नव्हता. भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर याबाबतचा कायदा म्हणजेच ‘जनगणना अधिनियम’ १९४८ मध्ये अस्तित्वात आला. स्वतंत्र भारतातली पहिली जनगणना १९५१ मध्ये झाली. त्यानंतर जेवढ्या वेळा जनगणना झाली ती या कायद्याअंतर्गत होत आली आहे.

लोकसंख्या मोजताना त्याबरोबरच लोकांचे स्वास्थ्य, शिक्षण, सामाजिक व आर्थिक स्थिती जाणून घेण्यासाठी योजनाबद्ध प्रयत्न सरकार करत असते. मग या माहितीचे विश्लेषण, अभ्यास करून त्यानुसार आवश्यक उपाय योजना सरकार करत असते. जनगणनेचे वेळी या कार्यात कार्यरत असलेले कर्मचारी घरोघरी जाऊन त्या घरात राहणाऱ्या लोकांची एकूण संख्या, त्यात किती पुरुष, किती स्त्रिया, किती लहान मुले, मुली, त्यांचे वय, त्यांचे शिक्षण, विजेची व पाण्याची सोय, म्हणजे पेयजल, शौचालय, फोन, टीव्ही अशा अनेक सुविधांबद्दल माहिती फॉर्म मध्ये लिहून घेतात. या शिवाय त्यांचा धर्म, जात याबद्दलही माहिती लिहून घेतली जाते. याकरता कर्मचाऱ्यांसाठी हे आवश्यक असतै किंवा बंधनकारक असते की त्या घरातील लोक जी माहिती सांगत आहेत तीच फॉर्म मध्ये लिहून घ्यायची. परंतु जर एखादा परिवार अनुसूचित जाती किंवा जनजातीचा असेल तर त्यासाठी आवश्यक असलेले प्रमाणपत्र पाहून, खात्री पटल्यावरच तो त्याप्रमाणे फॉर्म मध्ये लिहितो किंवा नमूद करतो. परंतु धर्माच्या बाबतीत असं होत नाही.

कर्मचाऱ्याला जो धर्म आहे असे सांगितले जाते तसेच लिहावे लागते.

नंतर राष्ट्रीय स्तरावर ही माहिती प्रकाशित करताना धर्म संबंधात ही आकडेवारी आठ श्रेणीमध्ये श्रेणीबद्ध करून प्रकाशित केली जाते. या आठ श्रेणी किंवा आठ विभाग म्हणजे १. हिंदू, २. मुस्लीम, ३. ख्रिश्चन, ४. शीख, ५. बौद्ध, ६. जैन, ७. अन्य धर्मावलंबी, म्हणजेच orp, ८. धर्माबद्दल काहीच माहिती दिली नाही.

१८८१ ते १९४१ पर्यंत प्रकाशित झालेल्या जनगणनेचे आकडे सांगतात की जनजाती समाजातील ९० ते ९५ टक्क्यांपेक्षा जास्त लोक आपण हिंदू असल्याचे नमूद करतात. उरलेले ४ टक्क्यांपेक्षा कमी लोक स्वतःला सेंगरवा सी, रांगफा, डोनीपोलो, सिडोनी पोलो, बाथो इत्यादी धर्मातील असल्याचे सांगतात. यातील बरेचसे लोक उत्तर-पूर्व राज्यातील निवासी आहेत. तसेच जनजातीतील काही लोक आपण बौद्ध असल्याचे लिहितात. त्यांच्यातील फक्त एक ते दोन टक्के लोक धर्मातरण करून ख्रिश्चन झाल्याचे आढळून आले होते. अनुसूचित जनजाती या शब्दाचा उपयोग सर्वप्रथम १९५० साली भारतीय संविधानात - घटनेत करण्यात आला. परंतु त्याआधी इंग्रजांनी केलेल्या जनगणनेत त्यांचा उल्लेख एनिमीस्ट, प्रकृती पूजक, ट्राईब असा करून उर्वरित समाजापासून त्यांना वेगळे करण्याचा, त्यांच्यात दुरावा निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला, पण त्यात ते यशस्वी होऊ शकले नाहीत.

२०११ च्या जनगणनेनुसार देशात अनुसूचित जातींची संख्या १०.५ करोड होती. त्यात साधारण ८० टक्के लोकांनी हिंदू, १० टक्के लोकांनी ख्रिश्चन, ७.३ टक्के लोकांनी अन्य धर्म, १.५ टक्के लोकांनी मुस्लीम, ०.७५ लोकांनी बौद्ध आणि ०.१७ लोकांनी कुठलाही धर्म नाही असे लिहून दिले होते.

विविधतेत एकता हे आपले वैशिष्ट आहे व त्याचा आपल्याला अभिमान आहे. कुठल्याही गावात, कुठल्याही जनजातीत, दहा लोकांनी जरी आपला धर्म वेगळा असल्याचे लिहून घेतले असले तरी जनगणनेच्या प्रांत, जिल्हा, गाव रजिस्टर मध्ये तसे लिहिले जाते, सुरक्षित ठेवले जाते. देश, राज्य, समाज सर्वांना ते माहित असते.

मागील काही वर्षांपासून जनगणना करताना जनजाती समाजातील काही लोक अशी मागणी करत आहेत की या

जनजाती समाजातील लोकसंख्या मोजत असताना त्यांच्यासाठी एक वेगळा स्वतंत्र धर्म कोड दिला जावा. या समाजाबाहेर काही लोक स्वतःच्या स्वार्थासाठी या मागणीला पाठीबा देत आहेत. हे लोक कोण आहेत, अशी कोणती शक्ती आहे हे ओळखणे, समजून घेणे आवश्यक आहे. ही मागणी केवळ अतार्किक, अव्यावहारिक व बेकायदेशीर आहे. बेकायदेशीर एवढ्याकरता आहे की प्रत्येक व्यक्तीला हा अधिकार आहे की ज्या धर्मावर आपली श्रद्धा, विश्वास आहे, तोच धर्म जणगणनेच्या फॉर्म मध्ये लिहिला जावा. हा अधिकार जनगणना विभाग किंवा सरकार त्यांच्याकडून हिरावून घेऊ शकत नाही. आणि

आपण सारे भारतवासी, आदिवासी आहोत. खरे तर आदिनिवासी आहोत. आर्य बाहेरून आले होते हा सिद्धांत आता चुकीचा असल्याचे सिद्ध झाले आहे व आधुनिक विज्ञानाच्या आधारे हे सिद्ध केलेले आहे. (या संदर्भातील लेख मार्च, एप्रिल २०१९ वनपुण्याईच्या अंकात आलेला आहे.)

इंग्रजांनी भारतीय समाजात फूट पडण्यासाठी बाकी भारतीय समाजापेक्षा जंगलात राहणारा समाज वेगळा आहे असे मत जनमानसात रुजविण्याचा प्रयत्न केला. अमेरिका, ऑस्ट्रेलिया सारख्या देशाचा इतिहास भारताच्या देशाच्या इतिहासापेक्षा वेगळा आहे. तेथे मूलनिवासी शब्द ज्या अर्थाने वापरला जातो, तोच भारतीय जनजातीसाठी दृढ करण्याचा प्रयत्न केला. इंग्रज भारतातील वनवासींना अॅनिमिस्ट (animist), निसर्गपूजक, ट्राईब-टोळी या अर्थाने संबोधू लागले. विशालकाय भारतात प्राचीन काळापासून विविध जातींचे अस्तित्व आहे, पण ती भौगोलिक वैशिष्ट्ये सांगणारी अथवा कर्मावर आधारित आहेत. बाग बलुतेदार कल्पना अस्तित्वात होती. त्यात मातीची भांडी तयार करणारा कुंभार समाज इ. पण या सर्व जाती अखंड समाजाचा हिस्सा होता. त्याच्याप्रमाणे जंगलात लाकूडफाटा गोळा करून विकणारा, मध, डिंक इ. वनउपज गोष्टी गोळा करून व्यापार करणारा समाज वनवासी समाज होता व तो पण अखंड समाजाचा एक हिस्सा होता.

या सर्व गोष्टींची दखल घेत इंग्रजांनी रूढ करायचा प्रयत्न केलेल्या मूलनिवासी ट्राईब, आदिवासी या सर्व विशेषणाचा विरोध बाबासाहेब अंबेडकर यांनी केला व भारतीय घटनेमध्ये त्यांचा उल्लेख जनजाती असा केला आहे.

प्राचीन भारतात अनेक छोटी राज्य होती व भारत कृषीप्रधान देश असल्याने बहुसंख्य जनता गावांमध्ये राहात असे. शासनकर्ते व सैन्यदलाच्या वास्तव्याकरता नगर वसवले जात असे. पण नगर गाव व जंगल यातील भौगोलिक सीमारेषा पुस्ट होत्या, त्यामुळे संस्कृती एकच होती. क्रीमुनी जंगलात राहात असत, त्यांच्या गुरुकुलामध्ये विद्यार्जनासाठी विद्यार्थी येत असत. तपश्चर्या करण्यासाठी साधक वनात अथवा अरण्यात जात असत. उतारवयात लोक वानप्रस्थाश्रम स्वीकारून वनात राहायला जात असत. त्यामुळे नगरवासी व वनवासी हा भेदभाव कधीच नव्हता.

अव्यवहारिक अशासाठी आहे की देशभरातील जनजाती समाज शंभरहून अधिक धर्माची नावे नोंदवून घेत आहे, मग जनगणना काय १०० धर्म तयार करणार का? अनुसूचित जाती अथवा अनुसूचित जनजाती ही तर एक संविधानिक संज्ञा आहे, किंवा घटनेने दिलेली संज्ञा आहे. याची मोजणी करून एक वेगळे टेबल - कोष्टक तयार करून प्रकाशित केले जाते. जर जनजातींच्या या समस्त जनसंख्येला एकच धर्म कोड दिला तर वेगवेगळ्या धर्माची मोजणी करण्याची आवश्यकताच राहणार नाही.

अशी अफवा पसरविली जात आहे की जी व्यक्ती आपला धर्म हिंदू धर्म असल्याचे नोंदवून घेर्वेल त्याला आरक्षणाचे फायदे मिळाणार नाहीत. जनजातींचे धर्मातरण करणारी जी शक्ती आहे त्यांना अशया अफवा पसरवून जनजातींमधील हिंदू धर्म मानणाऱ्यांची संख्या कमी करण्याचा प्रयत्न करणे, एवढाच या कट कारस्थान करणाऱ्यांचा हेतू नाहीये, तर इतर धर्मावलंबी Orp संख्या वाढवून पूर्ण जनजाती समाजाला कमजोर करायचे आहे. ज्यामुळे नंतर त्यांचा धर्म बदलता घेर्वेल, असे गेले पन्नास वर्षे होत आले आहे, पण हे लक्षात घेणे आवश्यक आहे.

या सर्व गोष्टींबाबत कल्याण आश्रमाचे केंद्रीय कार्यकारी मंडळ संबंध जनजाती समाजाला याबाबत सावध करायचा प्रयत्न करत आहे. ज्या व्यक्ती स्वतः व त्यांचे पूर्वज, पूर्वीपासून आपला धर्म हिंदू असल्याचे लिहित आले आहेत त्यांनी आगामी जनगणनेत आपला धर्म हिंदू आहे अशीच नोंदणी करून घ्यावी, यासाठी कार्यकारी मंडळ त्यांना आवाहन करीत आहे.

- मोहिनी पाटणकर
(८३८००६५२०९)

ॐ द्वृष्टिं द्वृष्टिं

पराक्रमी बंधुद्वय सिद्धू-कान्हू मुर्मू

महाराष्ट्रात इंग्रजांविरुद्धच्या लढ्यात चाफेकर बंधू, सावरकर बंधू यांचे जसे मोठे योगदान आहे, तशाच प्रकारचे योगदान संथाल प्रांतात मुर्मू बंधूंचे आहे. पूर्वीच्या संथाल परगण्यात झारखंडचे ६ जिल्हे, बिहारचा १ आणि बंगालच्या एका जिल्ह्याचा समावेश होता. यातील बराच भाग डोंगराळ होता. हा भाग 'जंगल तराई' म्हणून प्रसिद्ध होता. या दाट जंगलांच्या साहाय्याने संथाल ही आदिवासी जमात आपला उदरनिवार्ह करत असे. जंगलातून लाकूड फाटा, औषधी वनस्पती, मध इ. गोळा करीत. त्यावेळी वस्तू विनिमयाची पद्धत होती. (Barter system) या वस्तूंच्या बदल्यात त्यांना लोकांकडून अव्रधान्य व इतर जीवनावश्यक वस्तू मिळत. तसेच ते थोडीफार शेती करत.

इंग्रजांच्या ताब्यात हा प्रदेश आल्यानंतर त्यांनी जंगले तोडायला सुरुवात केली. त्यांनी मोठ्या प्रमाणात जंगलतोड करून त्या जमिनी शेतीसाठी उपयोगात आणायला सुरुवात केली. त्यामुळे जंगले कमी व्हायला लागली. संथालांना जंगलाच्या बाहेर काढले. जंगलमाल विकण्यास त्यांना प्रतिबंध केला. त्यामुळे संथालांच्या उपजीविकेचा प्रश्न निर्माण व्हायला लागला. इंग्रजांनी आणखी क्रूर नीती अवलंबिली, म्हणजे त्यांनी शेतीवर कर लावला. पीक चांगले आले नाही तरी कर घावाच लागे. त्याचवेळी त्यांनी वस्तू विनिमय पद्धत बदलून रोख रक्कम विनिमय सुरु केला. संथालांकडे कर भरायला रोख रक्कम नसल्यामुळे त्यांना जमीनदार, सावकार यांच्याकडून कर्ज घ्यावे लागे. या परिस्थितीचा फायदा जमीनदार, सावकार यांनी उठविला. त्यांनी जबरदस्त व्याज आकारणी करून कर्जे देण्यास सुरुवात केली. कर्जफेड करता आली नाही की त्यांच्या जमिनी गिळळकृत करून त्यांना गुलाम म्हणून राबवण्यास सुरुवात केली. संथालांची या परिस्थितीतून बाहेर पडण्यासाठी धडपड सुरु झाली.

असंही मरायचं तसंही मरायचं मग लढून का मरू नये? असा विचार करून इंग्रजांच्या जुलुमाने त्रस्त

झालेल्या संथालांनी इंग्रजांविरुद्ध लढा उभारला. त्याचे नेतृत्व सिद्धू, कान्हू मुर्मू या बंधुद्वयांनी केले. सिद्धूचा जन्म इ.स. १८१५ मध्ये आणि कान्हूचा जन्म इ.स. १८२० मध्ये झारखंड मधील साहेबगंजे जिल्ह्यातील बरहेट तालुक्यातील भोगनाडीह या गावात संथाल आदिवासी परिवारात झाला. त्यांना आणखी दोन भाऊ चांद आणि भैरव आणि दोन जुळ्या बहिणी फुलो आणि झानो होत्या. त्यांच्या वडिलांचे नाव चुन्नी मांझी मुर्मू. इतर संथालांप्रमाणे हे कुटुंबही जंगल संपत्तीवरच अवलंबून होते आणि इंग्रजांनी त्यांच्या उपजीविकेवरच टाच आणली होती. त्यामुळे त्यांच्याशी लढा देणे आवश्यकच होते. पण तो कसा?

'केल्याने होत आहे रे आधी केलेची पाहिजे' या उक्तीप्रमाणे सिद्धूने इंग्रजांविरुद्ध बंड करण्याचा निर्धार केला. पण एकट्या दुकट्याचे हे काम नाही हे सिद्धू जाणून होता. या लढ्यासाठी मानवी शक्ती उभी करणे आवश्यक आहे हे त्याला माहित होते. 'एकी हेच बळ' हे तो जाणून होता, म्हणून त्याने परगण्यातील संथालांना एकत्र येण्याचे आवाहन केले. हे लोक शिक्षित नव्हते पण समजूदार होते. शैक्षणिक दृष्ट्या अडाणी असले तरी त्यांना परिस्थितीचे भान होते. इंग्रजांच्या जाचाला तेही कंटाळले होते. त्यामुळे सिद्धूच्या आवाहनाला चांगला प्रतिसाद मिळाला. आणि २०,००० लोक एकत्र आले. त्यांनी सिद्धुला राजा, कान्हू आणि चांद ला मंत्री आणि भैरवला सेनापती केले. सिद्धू-कान्हुनी या लोकांपुढे वीरतापूर्ण भाषण केले आणि ३० जून १८५५ ला विद्रोहाला भोगनाडीह या गावी सुरुवात झाली. हा विद्रोह 'संथाल हूल' म्हणून प्रसिद्ध आहे.

लोकांच्या मनात इंग्रजांबदल इतका राग होता की कोणत्याही परिस्थितीत त्यांना हाकलून लावायचेच या उद्देशाने त्यांनी 'करो या मरो, हमारी माटी छोडो' अशी घोषणा दिली. हळू हळू या आंदोलनात चारशे गावातील ६०,००० लोक सामील झाले. या सर्वांत मुख्य होते सिद्धू-कान्हू. त्यांना साथ दिली त्यांचे भाऊ आणि

ॐ द्वृष्टि द्वृष्टि

बहिणी यांनी.

या आंदोलनामुळे इंग्रज अस्वस्थ झाले. त्यांनी हे आंदोलन मोडून काढण्यासाठी महेशलाल दत या ठाणेदाराला पाठवले. पण लोकांनी त्याची हत्या केली, कारण तो आदिवासींवर, विशेषत: स्त्रियांवर अनन्वित अत्याचार करत असे. त्यामुळे लोक त्याच्यावर चिडलेले होतेच. त्याच्या हत्येमुळे इंग्रज भयभीत झाले. स्वतःला वाचविण्यासाठी त्यांनी पाकुडा इथे एक मनोरा उभा केला. आजही तो तेथे अस्तित्वात आहे. सुरुवातीला संथालांचा या लढाईत विजय होत होता. कारण संथाल जंगल आणि पहाडांच्या सहाय्याने 'गुरीला युद्धनीती' ने (गनिमी कावा) लढत होते. सिद्धू कान्हू या युद्धात तरबेज होते. या गनिमी काव्याच्या माध्यमातून त्यांनी इंग्रजांचे खूप नुकसान केले. त्यांनी इंग्रज सैन्याची खूप हानी केली. काही प्रदेशांवर ताबाही मिळविला.

इंग्रज कॅप्टन मार्टिलो याला समजले की या गनिमी काव्यामुळे आपले खूप नुकसान होत आहे. म्हणून त्याने असा डाव टाकला की ज्यामुळे आदिवासींना मैदानात लढणे भाग पडले. भोगनाडीह आणि संग्रामपूर येथे भीषण लढाई झाली. यामध्ये २०,००० लोकांना प्राण गमवावे लागले. कारण इंग्रजांकडे बंदुका, तोफा इ. अत्याधुनिक साधने होती तर संथाल धनुष्य-बाण, भाले, बरछी ने

त्यांचा सामना करीत होते. या लढाईत संथालांची हार निश्चित होती. तरीसुद्धा ते जिदीने लढत होते.

शेवटी संथालांची हार झाली. सिद्धू-कान्हू पकडले गेले. सिद्धुला पंचकाठीया मधील एका झाडावर तर कान्हुला भोगनाडीह मधील एका झाडावर २६ जुलै १८५५ ला फाशी देण्यात आले. त्यावेळी सुद्धा त्यांच्या चेहन्यावर भीतीचा लवलेशाही नव्हता.

कार्ल मार्क्सने या आंदोलनाचे 'भारताची पहिली जनक्रांती' असे वर्णन केले आहे. आजही ३० जून या क्रांतीदिनी भोगनाडीह मध्ये सिद्धू-कान्हू च्या स्मृतीप्रित्यर्थ सरकार द्वारा 'विकास मेळा' लावला जातो. आजही संग्रामपूर आणि पाकुडा मधील मार्टिलो मनोरा येथे त्यांची गौरव गाथा ऐकायला मिळते. या दोघांच्या स्मृतीप्रित्यर्थ सिद्धू-कान्हू मुर्मू विद्यापीठाची स्थापना झाली. पोस्टाचे तिकीट काढले गेले. बागा आणि चौकांना त्यांची नावे देण्यात आली.

अशा या शूर-वीरांच्या बलिदानाला आमचा सादर प्रणाम.

– शोभा जोशी
९४२२३१९९६२
(संदर्भ गुगल)

सूर्य ग्रहणाविषयी थोडेसे

जुनी संस्कृती अधिक आधुनिक होती. आदिवासी परंपरेनुसार ताटात मुसळ उभे करून सूर्य ग्रहण पाहताना आदिवासींना गुरुत्वाकर्षणाची संकल्पना अनुभवाने माहिती होती. पृथ्वी, चंद्र व सूर्य एका रेषेत येतात त्यामुळे मुसळाची लोखंडी कांब पृथ्वीच्या गुरुत्वाकर्षणाने व चुंबकीय शक्तीने पृथ्वीच्या मध्याकडे ओढली जाते तर मुसळाचा लाकडी दांडा सूर्य व चंद्र यांच्या गुरुत्वाकर्षणाने त्यांच्याकडे आकर्षित होतो.

त्यामुळे जोपर्यंत पृथ्वी, सूर्य आणि चंद्र एका रेषेत म्हणजे ग्रहस्थितीत असतात तोपर्यंत मुसळ उभे राहते, परंतु पृथ्वी स्वतःभोवती व सूर्यभोवती फिरत असल्याने लवकरच हे तिन्ही खगोल आपापले स्थान बदलून रेषेबाहेर जातात, त्यावेळी गुरुत्वाकर्षण व चुंबकीय शक्तीची रेष बदलल्याने मुसळाचे संतुलन बिघडून ते खाली पडते. समुद्रात भरती ओहोटी सुद्धा चंद्राच्या गुरुत्वाकर्षणामुळे होत असते.

संकलक – अंजली गंधे

यशस्वी विद्यार्थ्यांचे हार्दिक अभिनंदन!

नुकतेच महाराष्ट्रातील मार्च २०२० मध्ये झालेल्या दहावी व बारावी परीक्षांचे निकाल प्रसिद्ध झाले आहेत. जनजाती कल्याण आश्रमाच्या छात्रावासातील मुलां-मुलींनी मिळविलेल्या यशाची माहिती देत आहोत. सर्व विद्यार्थी, विद्यार्थिनींचे, त्यांच्या गुरुजनांचे, पालकांचे व वसतिगृह अधिक्षकांचे हार्दिक अभिनंदन !!!

ज.क.आ संचालित गुहक विद्यार्थी गृह अकोले. वसतिगृहाचा निकाल १००% उत्तीर्ण विद्यार्थी १०वी		
१	किरण शंकर गीऱ्हे	७८.२०%
२	संतोष गंगाराम मधे	७४.२०%
३	अजय मनोहर गीऱ्हे	७४.००%
४	सुदर्शन मारुती उघडे	६५.२०%
५	विशाल तुकाराम खडके	६२.२०%
६	राहुल कुंडलिक भांगरे	५९.००%
७	ज्ञानेश्वर मधुकर पिचड	५९.००%

जनजाती कल्याण आश्रम संचालित नूतन माध्यमिक विद्यालय कुकूडणे/गुही ता. सुरगाणा, निकाल १००% लागला असून विशेष प्राविष्ट्यासह १२ विद्यार्थी, प्रथम श्रेणीत ३१ विद्यार्थी, द्वितीय श्रेणीत २ विद्यार्थी उत्तीर्ण झाले.		
उत्तीर्ण विद्यार्थी १०वी		
१	भगवंत देविदास दिवा	८२.२०%
२	ईश्वर देवलू गावित	८१.६०%
३	प्रमोद दिनेश बागुल	८१.६०%
४	उषा मोहन पवार	८१.४०%
५	कल्पेश चिमण शेवरे	८१.४०%
६	पवार उत्तम चिंतु	८१.२०%
७	गावित निकिता मधुकर	८१.२०%

ज.क.आ संचालित भोर विद्यार्थी गृह भोर. वसतिगृहाचा निकाल १००% उत्तीर्ण विद्यार्थी १०वी		
१	अमित चिमाजी धानवले	५७.०४
२	सुरज रमेश ठाकरे	६५.४० %

कनाशी छात्रावासातील १२ वी च्या मुलींचा निकाल		
१	सुरेखा भोये	६८.६७%
२	दिपाली जोपळे	६०.६७%
३	कौशल्या चौधरी	६६.९२%
४	शोभा चौरे	६१.००%
५	मनीषा गावित	६३.००%

जनजाती कल्याण आश्रम संचालित माणगाव येथील छात्रावासातील एकूण ३१ विद्यार्थी-विद्यार्थिनींनी मार्च २०२० मध्ये दहावीची परीक्षा दिली होती. त्यांच्या पैकी तिघांना ८० टक्क्यांपेक्षा जास्त गुण मिळाले व बाकीचे छात्र पण उत्तम गुण मिळवून उत्तीर्ण झाले आहेत.		
उत्तीर्ण विद्यार्थी १०वी		
१	गडखल राम गंगाराम	८६.४०%
२.	गडखल प्रमिला गणपत	८३.२०%
३	गडखल मोहिनी नामदेव	८२.४०%

जनजाती कल्याण आश्रम, कोकण प्रांतातील जांभिवली, विक्रमगड व चालतवड येथील १२ विद्यार्थी परीक्षेस बसले होते, सर्वच विद्यार्थी उत्तीर्ण झाले.

जांभिवली केंद्र

१	दीपक संतोष शिंगवा	८२.८०%
२	रोहित सुदाम वाघमारे	७४.८०%
३	विशाल शिवाजी वाघे	४५.८०%
४	देविदास गणपत पारधी	५६.००%

विक्रमगड केंद्र

१	राहुल रघुनाथ चौधरी	७१%
२	मयूर सुनील ठाकरे	७०.८०%
३	मयूर भिवा मुरु	६०.८०%

चालतवड केंद्र

१	समीर सुदाम लहानगे	७६.२०%
२	आकाश भिवा चौधरी	७१.२०%
३	प्रमोद संतोष रावते	६६.६०%
४	शैलेश अनिल खानजोडे	५६.२०%
५	अरविंद वनसू कुवरा	५५%
६	निखील धीरज ओलांबा	५१.६०%

जनजाती कल्याण आश्रम संचालित ५ वसतिगृहे, त्यात बारावी व दहावी असे एकूण १४ विद्यार्थ्यांपैकी १२ विद्यार्थी पास झाले.

१	किनवट	१ पैकी १ पास
२	वावडदा	४ पैकी ४ पास
३	धुळे	१ पैकी १ पास
४	कानडी	४ पैकी ३ पास
५	सोरापाडा	४ पैकी ३ पास

विदर्भ जनजाती कल्याण आश्रमाचा दहावीचा निकाल

एकलव्य छात्रावास, कुरखेडा

१	हर्षल पंढरी दर्दो	६५%
२	विकास नारेटी	६३%
३	राकेश हलामी	४८%

एकलव्य छात्रावास अकोट

१	अंकुश दुर्वे	४३%
२	राकेश धुर्वे	५६%
३	राकेश उईके	५४%
४	प्रदीप मावस्कर	५२%

आहेरी छात्रावास

१	उत्कर्ष फुलवार	७०.२०%
२	उत्कर्ष मट्टामी	६५%

बिरसा मुंडा छात्रावास, मारेगाव

१	गणेश कोकरे	३८%
२	प्रतीम ठाकरे	४८%

माले छात्रावासातील अजय पवार हा विद्यार्थी ५६.८०% गुण मिळवून उत्तीर्ण झाला.

शबरी माता जनजाती कल्याण आश्रम कनाशी, तालुका कळवण, जि. नाशिक. १००% निकाल

१	रोशनी बाळू बागुल	६९.२०%
२	गायत्री शंकर जाधव	७२.८०
३	अश्विनी जयराम गावित	७७.४३%
४	संजना पोपट गावित	७३%
५	निर्मला गोविंद भोये	६८%
६	भाग्यश्री मोहन गायकवाड	६९.४०%

सर्व विद्यार्थ्यांचे मनापासून अभिनंदन व पुढील शिक्षणासाठी खूप शुभेच्छा

अभिप्राय

मे-जून चा वनपुण्याई अंक वाचला. कोविड १९ संकटातही खंड पदू न देता आधुनिक प्रणालीचा यशस्वी वापर करून काढलेला हा अंक खरंच कौतुक करण्यासारखा आहे. जनजारीसाठी आपण करत असलेले अखंड कार्य नवे नाही. पण कोविड १९ साथीमध्ये आपण कातकरी लोकांसाठी पुढे केलेला मदतीचा हात सुखद अनुभव देणारा आहे. प्रफुल्ल जोशी यांनी कोरोना संदर्भात सोप्या शब्दात दिलेली माहिती, विशाल भूरुक यांचा लेख वाचनीय आहेत. सुधीर जोशी यांनी सांगितलेला अनुभव ही छान. हे कार्य असेच पुढे चालू राहील याचा विश्वास वाटतो.

– शामला देशपांडे (पुणे)

वनवासी कल्याण आश्रम या संस्थेनी प्रकाशित केलेल्या वनपुण्याई या द्वैमासिकाचे मार्च-एप्रिल तथा मे-जूनचे अंक वाचण्याची संधी मिळाली आणि त्याबद्दल जे थोडेसे विचार मनात आले ते मी आपल्यापर्यंत पोहोचविणे हे असते, कारण जास्तीत जास्त जनतेचा समावेश या कार्यात झाला तर ते अधिक बळकट होते. तर तो संदेश पोहोचवायचे काम हे वनपुण्याई करत आहे. समाजकार्य तर जोमाने तुम्ही करताच आहात पण ह्या अंकांचं एक वैशिष्ट्य म्हणजे यात कार्याबद्दल माहिती तुम्ही देताच पण त्याच प्रमाणे कार्यकर्ते मंडळी ह्यांची ओळख, तसेच ह्या क्षेत्रात ज्यांनी मोलाचे योगदान दिले आहे त्यांचा परिचय पण तुम्ही करून देता हे विशेष.

या समाजकार्यात सहभाग मिळविण्याकरिता त्याचे महत्व तसेच विस्तारित वर्णन एका रचनात्मक माध्यमातून करणे आणि त्यासाठी आधुनिक तंत्रांचा आणि माध्यमांचा वापर करणे अतिशय महत्वाचे असते, तेच तुम्ही या ई-अंकांच्या द्वारे केले आहे. विशेष म्हणजे या अंकांच्या माध्यमातून आपल्या कार्यकर्त्यांना पण त्यांच्या लेखणीचे कर्तृत्व दाखवायची एक संधी मिळते.

या अंकातून आम्हाला संस्थेने वेगवेगळ्या प्रांतात यशस्वीपणे पूर्ण केलेल्या प्रकल्पांचे आकलन होते व या संस्थेच्या कार्याच्या विस्ताराचे दर्शन घडते. वनपुण्याईच्या मे-जून च्या अंकात दिलेली कोरोन विषयी माहिती तसेच खबरदारीचे उपाय अतिशय उपयोगी आहेत. अनिरुद्ध यांच्या कविता मनाला स्पर्श करून जातात.

ग्रामीण भागाचा व्यवस्थित अभ्यास करून शिधा वाटपाचे काम संस्थेने सर्व संकट व अडथळ्यांना बाजूला सारून केले ते अतिशय कौतुकास्पद होते. या कार्यात आरएसएस तसेच भाविष्य यांच्या सहभागाचा उल्लेख आवश्यक आहे आणि असंख्य कार्यकर्त्यांनी यासाठी जे परिश्रम घेतले त्याची दखल घेणे पण गरजेचे आहे. तसेच धान्य वाटपाचे व्यवस्थित आणि विस्ताराने मांडलेले विवरण, हे समाजकार्य करताना सुद्धा आपल्यावरच्या जबाबदारीची जाणीव दाखवू देते.

मार्च-एप्रिल च्या अंकामधील आदिवासींची होळी साजरी करण्याची पद्धत किंवा त्यांच्या परंपरा आणि रीतीरिवाज ह्याचा विशेष उल्लेख केला आहे. वनवासी कार्यकर्त्या सौ.टेके, सौ.दिघे आणि ताई मावशी यांच्यावरती वैशाली देशपांडे यांचा, राहीबाई पोपेरे यांच्यावरती अंजली गंधे यांचा तसेच झालकारी बाई यांच्या वरती शोभा जोशी यांचा, असे सगळेच लेख अतिशय माहितीपूर्ण व वाचनीय होते.

या अंकाच्या माध्यमातून कार्यकर्त्यांना पण त्यांच्या कार्याची माहिती अतिशय समर्पक रीतीने देता येते, ज्याच्यामुळे इतरांना प्रेरणा मिळून आपण आपल्याला जे जमेल ते केले पाहिजे ही भावना जागरूक होण्यामध्ये मरत होते. प्रत्येक अंकात वेगवेगळ्या प्रांतांनी केलेली कामगिरी याचा आलेख आणि छायाचित्रे एक प्रकारे तिथल्या कार्यकर्त्यांची ऋणात्मक दखल म्हणता येईल.

आपल्या सर्व कार्यकर्त्यांना सादर अभिवादन करत तसेच आपले कार्य असेच जोमाने पुढे चालू राहूदू अशी शुभेच्छा.

– मिलिंद भागवत (मस्कत)

आपण पाठवलेला वनपुण्याई चा ई-अंक वाचला. आपल्या सर्वांचे मनःपूर्वक अभिनंदन. कोविद १९ वर योग्य वेळेस प्रकाशन. केलेल्या कामाची माहिती व सर्वांत महत्वाचे म्हणजे या वेगळ्या परिस्थितीत देखील ई-अंकाच्या माध्यमातून वाचकांपर्यंत पोचण्याचा हा सुंदर प्रयत्न प्रशंसेस पात्र आहे. सर्व काम करणारे कार्यकर्ते तसेच लेखकांचे अभिनंदन.

- डॉ. स्नेहा गोगटे (हैद्राबाद)

संपादक मंडळ, आपल्या मंडळातील एक सदस्य शोभा जोशी यांनी मला व्हाट्सअप वर पाठवलेला आपला ‘जनजाती कल्याण आश्रम’ प्रकाशित वनपुण्याई मे-जून २०२० चा ई-अंक अगदी मनःपूर्वक वाचला, आवडला. आपण करीत असलेले काम खरोखरीच अवघड व तितकेच कौतुकास्पद आहे.

आपला अंक दर्शनीय, उत्तम झाला आहेच, अंतरंगंही तितकेच वाचनीय, एखाद्यास प्रेरित करणारे झाले आहे. अंक कोरोना विशेषांक आहे. कोरोना काळातल्या तसंच आजवरल्या विविध प्रांतातल्या दुर्गम भागातील कार्याचा आढावा घेणारे लेख जसे, ‘पश्चिम महाराष्ट्र कामाचा आढावा’ लेखक प्रकाश खिचडे, ‘आमचे जागरूक कार्यकर्ते’ लेखक विशाल भ्रूक यांचा वेल्हे गावातील अनुभव, ‘कोकण प्रांतातील सेवाकार्य’ लेखिका शोभा जोशी, या सारखे लेख आपल्या कार्याची माहिती देत वेगळी उर्जा देणारे आहेत. अंकातील कोरोनाविषयीची शास्त्रीय माहिती, कोरोनाचा उगम, बाह्य लक्षणे, संक्रमण, मृत्यूप्रमाण याचा सोपा वेद घेत यावरील प्रतिबंधित उपायाकडे बोट दाखवणारी असून, सर्वसामान्यांना सावध करणारी आहे. ‘प्रथम मै नही कोरोना’, ‘कोरोना तू इष्टापती’ या अनिरुद्ध पेंडसेंच्या कविता चांगल्या आहेत. कोरोना हे संकट नसून बदलण्याची संधी आहे हे सांगणाऱ्या या कविता आवडल्या. वैशाली देशपांडे यांनी व्यक्त केलेली पोलीस आणि सफाई कामगार या अनुक्रमे सुरक्षा आणि आरोग्य योद्ध्यांबद्दलची कृतज्ञता गरजेची आहे. आपल्या आरोग्याची पर्वा न करता संसर्गजन्य परिस्थितीत सर्वसामान्यांचे आरोग्य सांभाळण्यासाठी चोवीस तास लढणाऱ्या या योद्ध्यांना केलेला आपला सलाम आहे.

मुख्यपृष्ठ फोटोरचना, वारली पद्धतीची चित्रे व आतील छायाचित्रे मनाला भिडतात. अंकाची एकूण रचना आकर्षक. आतील छायाचित्रे आपल्या कार्याची व्याप्ती दाखवतात. दुर्गम दन्याखोच्यांतून वाहणारा आपल्या कार्याचा खलाळ असाच खलाळत राहावा.

- शशिकांत हरिसंगम (बारामती)

संपादक मंडळ, सौ.शोभा जोशी यांनी ‘व्हाट्सअप’ वर पाठवलेला ‘जनजाती कल्याण आश्रम’ प्रकाशित ‘वनपुण्याई’ हा अंक वाचला. सर्वप्रथम अशा प्रकारे सर्वांना अंक उपलब्ध करून देण्याचा हा मार्ग स्तुत्य वाटला. त्यातील समर्पक आखणी तर छान आहेच पण वेगळ्या प्रकारे दिलेली आकडेवारीही वाचण्यास सोपी जाते व त्याचे लेख आकलन होते असे जाणवले.

श्री.प्रकाश खिचडे आणि सौ.शोभा जोशी यांचे प.महाराष्ट्रातील सेवाकार्याबाबतचे लेख वाचून थक्क व्हायला होते. सौ.शोभा जोशी यांचा ‘कोकण प्रांतातील सेवाकार्य’ हा लेखही सेवाभावी वृत्ती व अथक कार्याचे दर्शन घडवतो.

श्री.विशाल भ्रूक यांचा ‘जागरूक कार्यकर्ते’ व श्री.सुधीर जोशी यांचा ‘हृदयस्पर्शी अनुभव’ हे लेखही तेथील लोकांच्या भावना व स्वभावाची झलक दाखवतात. हे सर्व लिहित असताना ‘पोलीस व सफाई कामगार’ यांच्यावर लेख लिहून सौ.वैशाली देशपांडे यांनी त्यांच्या कामाला दाद दिली आहे. श्री.प्रफुल्लचंद्र जोशी यांनी कोरोना विषाणुबद्दल दिलेली माहिती, आजाराची लक्षणे व घ्यावायाची खबरदारी हे उद्भोधक आहे. सर्व गद्य लेखांमध्ये श्री.अनिरुद्ध पेंडसे यांच्या कविता कोरोनाशी लढण्यासाठी धीर देतात.

थोडक्यात, कार्यकर्त्यांची सेवाभावी वृत्ती, कळकळ, अथक प्रयत्न व अविरत श्रम आणि कामातील सातत्य पाहून नतमस्तक झाले.

- अनित्रा जोगळेकर (ठाणे)

समाजाच्या तळागाळासाठी समाजकार्याची धुरा यशस्वीपणे निभावणारे काही घटक आहेत, त्यात उल्लेखनीय काम नेटाने करत आहेत जनजाती कल्याण आश्रम आणि त्यांचे खंदे कार्यकर्ते. ‘वनपुण्याई’ या द्वैमासिकातून त्यांच्या अभिनंदनीय कार्याची झलक अनुभवता आली.

मार्च-एप्रिल अंकात जागतिक महिला दिनानिमित पद्मश्री राहीबाई पोपेरे ह्या बीजमातेचा जीवनपट अचंबित करणारा आहे. त्यांनी आदिवासी पारंपारिक बियाणांचा आग्रह धरत कसदार वाणांची निर्मिती केली आणि त्यांनी सुरु केलेल्या देशी वाणांच्या चळवळीच्या पाऊलवाटेवर अनेक महिला सक्रिय झाल्या, ही स्पृहणीय बाब नव्हे का? सौ. रजनी चंद्रभान टेके आणि त्यांचे पती यांच्यासारखी तळमळ, सचोटी, कामाप्रती निष्ठा, कष्टाची तयारी, सहनशीलता, बोलण्यातील गोडवा अशया गुणांचा संचय कार्यकर्त्याच्या ठायी हवाच. ताई मावशी, निम्बाबाई दिघे ही तिन्ही व्यक्तिमत्व वैशाली देशपांडे यांनी पारदर्शीपणे उभी केली आहेत.

महिला दिनानिमित प्रसिद्ध समाजसेविका नलिनी धेंडे यांनी अतिशय प्रतिकूल परिस्थितीत स्वतः अनाथ आश्रमात राहून नंतर विशिष्ट ध्येय ठरवून अनाथ महिलांसाठी वृद्धाश्रम सुरु केला व सर्वांच्या माई झाल्या.

देणाऱ्याने देत जावे, घेणाऱ्याने घेत जावे, घेता घेता घेणाऱ्याने देणाऱ्याचे हात घ्यावे.

ही विंदांची लोकप्रिय बोधप्रद उक्ती मला आठवली.

बुदेलखंडातील भोजला गावी निर्धन जनजातीच्या कोळी परिवारात जन्मलेली रणरागिणी झलकारीबाई राणी लक्ष्मीबाईच्या दुर्गा महिला सैनिक तुकडीत प्रशिक्षण घेऊन सेनापतीपदावर विराजमान झाली होती. शहरी सोयी सुविधांपासून दूर असूनही अकोल्याजवळच्या छोट्या छोट्या गावात, हिराबाई गभाले, ममताबाई भांगरे, सीताबाई भांगरे, शांताबाई धांडे, सोनाबाई भांगरे इ. महिलांच्या कामाची ओळख भाऊ चासकर यांनी संयमित शब्दात करून दिली आहे. ग्रामीण भागात एकवटलेली स्त्री शक्ती वाटते मला ही. आदिवासी पाड्यावर शहरीकरणाच्या वाच्यापासून दूर ह्या भन्नाट महिला आत्मबळावर केवढी झेप घेत आहेत, ह्या विचाराने मी स्वशोध घ्यायला उद्युक्त झाले.

आदिवासींचा होलिकोत्सव हा त्यांचा दीपोत्सवच आहे. अग्री देवतेची साग्रसंगीत पूजा करणाऱ्या आदिवासींचा उल्लेख खरा निसर्गपूजक केला तो सुयोग्यच आहे.

कलियुगात सनातन धर्माचे पालन करणाऱ्या आदिवासी समाजाचे कौतुक मंगलेश सोनी ह्यांनी खुल्या शब्दात केले आहे. हिंदू धर्मात सामावून जाणारी ही जनजाती आहे, तरीही दुर्लक्षित, हा विचार अस्वस्थ करतो. श्री.अतुलजी जोगांच्या मुलाखतीतून वनवासी समाज जागा होत असल्याचे निदर्शनास येते. ४५००० विद्यार्थ्यांनी छात्रावासात शिक्षण घेतले आणि २५० माजी विद्यार्थी पूर्ण वेळ सामाजिक कार्यकर्ते म्हणून कार्यरत आहेत की माहिती अंगावर रोमांच उठवून गेली.

करोनाच्या वैश्विक संकटाचा आढावा घेताना श्री.प्रफुल्लचंद्र जोशी यांनी भविष्यातील या रोगाच्या सामाजिक, राजकीय, औद्योगिक, आर्थिक, शैक्षणिक, कौटुंबिक पातळीवर त्या परिणामांची नोंद घेत पुनर्रचना करावी लागेल असं मत त्यांनी नोंदवले आहे, ही सकारात्मक बाब आहे.

श्री. प्रकाश खिंचडे यांची समितीच्या उत्कृष्ट कामगिरीबद्दल मांडलेले चित्र आवर्जून वाचण्यासारखे आहे. आपला आदिवासी बांधव भुकेला राहणार नाही यासाठी केलेली तजवीज पाहण्यासारखी, अतिशय कौतुकास्पद. यासाठी आरएसएस च्या कार्यकर्त्याची मोठी मदत झाली ही स्पृहणीय बाब आहे. आरोग्यसेवेसह शेतीच्या दृष्टीने आवश्यक अशी बी बियाणे तितल्या शेतकरी मित्रांना पुरवण्यात आले ही दूरदृष्टी किती महत्वाची. श्री.सुधीर जोशी व श्री.विशाल भूरुक यांना वेल्हे तालुक्यातील छोट्या गावागावात कातकरी समाजापर्यंत मदीसाठी फिरताना आलेले अनुभव हृदयद्रावक आहेत. महाराष्ट्राच्या नकाशावर टिंबापलीकडे अस्तित्वं नसलेल्या त्या छोट्या गावांतून कमीत कमी सोयी सुविधा असतानाही मदत कार्यासाठी ही कुमक कशी फिरली असेल ? हे महान कार्य आहे.

डॉक्टर, पोलीस व सफाई कामगार यांना त्यांचे मनोबल राखणे म्हणजे रात्रिंदिन आम्हा युद्धाचा (पुढील पानवर)

प्रसंग होता. त्यांच्यासाठी ज.क.आ. इचलकरंजी महिला समितीतर्फे उत्साहवर्धक असा उपक्रम राबवला गेला तो वाचून मन भरून आले. त्यांना औक्षण करून, त्यांच्यावर फुले उधळून आपली कृतज्ञता व्यक्त केली. हे कौतुक वैशाली देशपांडे यांच्या लेखातून प्रावर्तित होत राहिले.

प. महाराष्ट्र, कोकण प्रांत, देवगिरी प्रांत येथील ज.क.आ.च्या कार्याची नोंद वाचताना वाटले, की समाजसेवेमध्ये महिलांचा सहभाग अत्यावश्यक होत चालला आहे. रंगीत फोटोंमधून कार्यकर्त्यांचे प्रसन्न, समाधानी चेहरे आणि कृतार्थतेच्या भावना व्यक्त झाल्या आहेत.

ज.क.आ.च्या महाराष्ट्रभर पसरलेल्या कामाचा आवाका पाहता अधिकार्थिक हात मदतीसाठी पुढे आले पाहिजेत, सक्रिय झाले पाहिजेत, बळ मिळायला हवं, पुष्टी हवीच ह्या सत्कार्याला.

– सौ. वर्षा रामकृष्ण बेटावदकर (पुणे)

वाचकांना अभिप्राय पाठविणे सोयीचे व्हावे याकरिता व प. महाराष्ट्रातील कार्यकर्त्यांना, आपापल्या क्षेत्रातील कार्याबद्दलचे वृत्त वेळेवर वनपुण्याई पर्यंत पोहोचवणे सहज सोपे व्हावे म्हणून संपर्ककरता, संपादक मंडळाच्या सदस्यांचे मोबाईल नंबर व इमेल आयडी या अंकात आवर्जून देत आहोत.

डॉ. भास्कर गिरधारी – bvgirdhari@gmail.com

मोबा. -

अंजली गंधे – anjugandheg@mail.com

मोबा. -

मोहिनी पाटणकर – mpatankar13@gmail.com

मोबा. -

शोभा जोशी – shobhajoshi4923@gmail.com

मोबा. -

श्रावणी अमावस्येला झारखंड येथील झाबुआ मध्ये वनवासी दिवस म्हणतात आणि ही ‘हरियाली अमावस्या’ म्हणून साजरी करतात. हरियाली अमावस्या ही वनवासींची निसर्गाचे संवर्धन करण्याची अनुपम परंपरा आहे. ह्या दिवशी गावातली सगळी कुटुंबे मातावन येथे जमा होतात आणि पुढील वर्षभर झाडे, रोपे लावून त्याचे संवर्धन करायचा संकल्प करतात. ह्या मध्ये गावातल्या दूधपित्या मुलापासून ते वृद्ध माणसांपर्यंत सगळी सामील होतात. ह्या दिवशी गायरानांमधील (कुराणांमधील) भूमीवर कोणत्याही जनावराला चरायला सोडत नाहीत, कारण त्यामुळे हे गायरान पूर्ण पावसाळाभर अबाधित पणे हिरवेगार राहून जनावरांना पूर्ण वर्षभर चारा मिळू शकेल.

जनजाती लोकांच्या या परंपरांचाच हा परिणाम आहे की पावसाळ्याच्या ह्या क्रतूमध्ये आतापर्यंत अकरा मातावनांत एकवीस हजार रोपे आणि पन्नास

हजार बिया लावल्या गेल्या आहेत. मातावनांमध्ये हे रोपे लावायचे काम आजही चालू आहे आणि त्यात अंदाजे एकतीस हजारपेक्षा जास्त झाडे लावली जातील. छगोला, कंजावानी, सेमलपाडा, फुलेडी बरोबर अजून अकरा गावांत मातावन मध्ये कुंपणे करण्याचे काम अजून चालू आहे. गेल्या ७-८ वर्षांत ह्या प्रकारच्या कामांनी ११० मातावनांत आतापर्यंत १ लाख ७ हजार पेक्षा जास्ती वृक्षारोपण झाले आहे.

झाबुआ मध्ये पाण्याची कमतरता असल्यामुळे ह्या जनजाती पाऊसरुपी गंगामातेचे पाणी, तहानलेल्या धरतीसाठी वाचवून परमार्थ भावाने निरंतर झाटत आहेत, आपल्या परंपरांना पुनर्जीवित करून, माणसा माणसांना जोडत ग्राम विकासाच्या दिशेने पुढे जात आहेत. गावाचा विकास तोच देशाचा विकास, गावाची समृद्धी तीच देशाची समृद्धी !!!

संकलक – अंजली गंधे

શ્રી માતૃપૂર્ણ પ્રદીપુંજલી

— ભાવપૂર્ણ પ્રદીપુંજલી —

સ્વ. જગદેવ રામજી ઉરાવ

રાષ્ટ્રીય અધ્યક્ષ - જનજાતી કલ્યાણ આશ્રમ, જસપૂર
જન્મ : ૦૧-૧૦-૧૯૪૯

જન્મ ગાવ : કુમડો (જસપૂર પાસુન ઇક્ઝિ.મી.)

શિક્ષણ : એમ. એ.

૧૯૬૧ : રા. સ્વ. સંઘાત સહભાગી
(તૃતીય વર્ષ શિક્ષિત)

૧૯૬૧ જ.ક.આ. શાલેત શિક્ષક.

૧૯૭૧ : શારિરિક શિક્ષક (ઉચ્ચ સ્તર)

૧૯૭૬ : મિસા અંતર્ગત તુરુંગવાસ

નિધન : ૧૫ જુલાઈ ૨૦૨૦, દુપારી ૩ વાજતા.
(વયાચ્ચા ૭૧ વ્યા વર્ષી)

Narendra Modi @narendramodi · 10m
Anguished by the passing away of Shri Jagdeoram Oran Ji, President of the Vanvasi Kalyan Ashram. His was a life devoted to serving the tribal communities. He was known for his kind and hardworking nature. Om Shanti.

Amit Shah @AmitShah

અપના પૂરા જીવન માનવ સેવા કે લિએ
સમર્પિત કર દેના આસાન નહીં હોતા। અખિલ
ભારતીય વનવાસી કલ્યાણ આશ્રમ કે
રાષ્ટ્રીય અધ્યક્ષ શ્રી જગદેવ રામ જી એસે હી
વિરલે વ્યક્તિ થે, ઉનકે નિધન સે બહુત દુઃখ
હુआ। ઉનકા સ્વર્ગવાસ સમાજ કે લિએ એક
અપૂર્ણીય ક્ષતિ હૈ। ઈશ્વર ઉન્હેં સદગતિ પ્રદાન
કરો। ઽં શાંતિ

શોક સંદેશ એવં શ્રદ્ધાંજલિ

મહિને ભારતીય વનવાસી કલ્યાણ આશ્રમ કે અધ્યક્ષ આદરણીય શ્રી જગદેવરામ જી ઊરેથી
કા આજ મતાનક દેહાવસાન હ્ય સાચી સંઘ સ્વયંસેવક તથા કલ્યાણ આશ્રમ કે
કાર્યકર્તાઓ કે લિએ દુષ્ટ સે ત્સિમિન કર દેને વાળ નિર્ણિત કા નિર્મ આયાત હૈ।
કિશોરાવસ્થા મેં હી વે કલ્યાણ આશ્રમ તથા સંઘ કે સંપર્ક મેં આયે વ તથ સે ઉત્કા
ધ્યેયસમર્પિત જીવન ધોરણી કી કાઠિન સાધના મેં આદર્શી વાસ તથ સંલન રહા। અપને મૃત્ય
સ્વાત્મ વ પરિવર્ષ સુદૂરી કે કાણ વે સાચી કાર્યકર્તાઓ મેં પ્રેમ વ સત્તાનું અધિકારી બન,
કલ્યાણ આશ્રમ કે માધ્યમ સે સત્તાનું બુંધોંની કી આયાત નનક, નેતૃત્વ કે રૂપ
મેં ઊરે। કલ્યાણ આશ્રમ કે કાર્યકર્તા કે સાથ હી ઊરે કર્તૃત કા સિદ્ધાત હોયાન જ ઉત્કા
કાર્યકર્તાઓ કે મન કો સંભાળને વાલે તથા કલ્યાણ આશ્રમ કે
વૈચારિક પ્રસ્તાવના કો દૂધ રહ્યા વાળે આધાર રૂપ વટદ્યસ્ક કે રૂપ મેં ઊરે। ઊરે ઇસ
અધ્યક્ષ દેહાવસાન કે કાર્યકર્તા વિનાને પરિચાર જન, કલ્યાણ આશ્રમ કે કાર્યકર્તા તથા સંઘ કે
સ્વયંસેવકોનું વાલે વાળા એક વટદ્યસ્ક વાલા હ્યા। ઇસ સથ સમજુલ્યી હૈની।

ઇસ યેવાનાદારી પ્રસ્તાવે મેં જીવ કાર્ય કે લિએ સ્વ. જગદેવરામ જી ને અપને સંપૂર્ણ
જીવન ક ઉત્તર્ણ કિયા ઉત્ત કાર્ય કે ઉસી પૂર્ણ સિદ્ધિ તક પહુંચ્યોને કા કર્ત્ય કી અપી
શેષ હૈ। ઉત્ત કાર્ય પથ દર સતત આગે બढતે રહ્યે કા ધૈર્ય, તિંનિશા, સંગતન કુશલતા
ઇન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર ગુણોની કા પૂર્ણીય જગદેવરામ જી કી સ્મૃતિ હી ઇન્કો પ્રાણ કરતી રહોણી। ઊરે ઇસ
પરિવર્ત સ્મૃતિ મેં અપની વ્યક્તિગત તથા રાષ્ટ્રીય સ્વયંસેવક સંઘ કી ઓર સે શ્રદ્ધાંજલિ
અર્પણ કરતે હું દિલેંગત જીવ કી શાંતિ વ સંતુષ્ટિ કે લિએ હ્ય પ્રાર્થના કરતો હૈની।

મોહન ભાગવત
સરસધાલુક

સુરેશ (મયાર્જી) જોશી
સરકાર્યાહ
કાલ્યાણ સ્વયંસેવક સંઘ

विनम्र अभिवादन !!!

परम आदरणीय जगदेव रामजी उराव यांच्या निधनाचे वृत्त साडेतीन वाजता माझ्या पर्यंत येऊन थडकले. खूप वाईट वाटले. ही अतिशय दुखःद घटना आहे. अखिल भारतीय वनवासी कल्याण आश्रमाचे ते सन्माननीय अध्यक्ष होते. ते अत्यंत उमदे व्यक्तिमत्व होते. उत्तम वक्ते म्हणूनच ते आयुष्यात जनजातीसाठी ठामपणे उभे राहिले.

अशया खंबीर मार्गदर्शकाचे, असे अचानक निधन, आपल्या सर्वांच्या मनाला हळहळ लावणारे आहे. आमची प्रसंगोपात्त त्यांच्याशी जवळून भेट गाठ झालेली आहे. गुहीच्या कार्यक्रमात ते जवळून परिचित झाले होते. दोन दिवस आम्ही एकत्र राहिलो हे माझे भाग्यच म्हणायचे. त्यांच्या जनजातीच्या पौराणिक इतिहासाचा, पौराणिक कथा संदर्भाचा अतिशय चांगल अभ्यास होता. त्यांच्या मदतीने आणि उराव भाषेत समजून घेऊन सरना आणि रोहित गड या सण आणि उत्सवाविषयी आम्ही लिहिणार होतो.

जगदेव रामजी आपल्याच वनवासी छात्रावासाचे विद्यार्थी होते आणि त्यातून ते राष्ट्रीय अध्यक्ष निवडले गेले होते. जनजाती कल्याण आश्रमाचे ते भूषण होते. आज शब्द नाहीत या घटनेवर बोलण्यासाठी, भाष्य करण्यासाठी. थोडक्यात जनजाती चा असा आघाडीचा कार्यकर्ता, उत्कृष्ट नेतृत्व देणारा, उत्तम प्रकृतीचा असा अचानक काळाच्या पडद्याआड गेला. ही उणीच भरून न निघणारी आहे. खूप वाईट वाटते. त्यांचे कार्य चिरंतन स्मरणात राहील. परमेश्वर त्यांच्या आत्म्याला सदृती देईलच.

– भास्कर गिरधारी
संपादक (वनपुण्याई) आणि उपाध्यक्ष पुणे महानगर

अखिल भारतीय वनवासी कल्याण आश्रमाचे राष्ट्रीय अध्यक्ष माननीय जगदेव रामजी यांचे दुःखद निधन झाले. गेली पंचवीस वर्ष त्यांनी कल्याण आश्रमाचे काम समर्थपणे संपूर्ण भारतभर पसरविले. खेलकूद, हितरक्षा, ग्रामविकास, शिक्षण, आरोग्य इ.अनेक आयामांचे सुमारे २००००० पेक्षा जास्त प्रकल्प निरनिराळ्या राज्यात सुरु आहेत. त्यांनी आपल्या समर्थ नेतृत्व गुणाने कल्याण आश्रमाला एका मोठ्या उंचीवर नेऊन ठेवले. असंख्य कार्यकर्त्यांचे जाळे विणले. त्यांच्या अकाली जाण्याने एक मोठी पोकळी निर्माण झाली आहे. त्यांचे कार्य हे आम्हा सर्व कार्यकर्त्यांना कायम प्रेरणादायी राहील. त्यांच्या आत्म्याला शांती व सदृती लाभो ही ईश्वरचरणी प्रार्थना. पुणे महानगर कल्याण आश्रमातर्फे त्यांना भावपूर्ण श्रद्धांजली...

– महेश भुस्कुटे
सचिव, पुणे महानगर व समस्त देणगीदार आणि कार्यकर्ते यांच्या वतीने.

हमारे अखिल भारतीय कल्याण आश्रम के अध्यक्ष आदरणीय जगदेव रामजी उरांव के असामयिक निधन का समाचार सुनकर हृदय पर आघात हुआ। हम सभी कार्यकर्ता शोकाकुल हैं। गत १०-१५ वर्षोंमें समय समय पर सत्य व्यक्तिगत रूपसे मिलनेका सौभाग्य एवं सहवास प्राप्त हुआ। एक बहुआयामी प्रतिभा के धनी, उदारमना, सरल स्वभावी, कुशल संगठक जमिनी कार्यकर्ता को हमने खोया है। कल्याण आश्रम की अपूरणीय क्षती हुई है। मैं व्यक्तिगत रूपसे, कल्याण आश्रम, पुणे महानगर व पश्चिम महाराष्ट्र प्रांत के कार्यकर्ताओंकी ओरसे उहे श्रद्धासुमन अर्पित करता हूँ। परमपिता परमेश्वर के चरणोंमें प्रार्थना करता हूँ की उनकी आत्मा को सदृती एवं चिरशांती प्रदान करे। साथ ही साथ वनवासी कल्याण आश्रम के असंख्य कार्यकर्ताओंको इस दुख को शान करनेकी शक्ती एवं सबल प्रदान करे। ओम शांती शांती शांती। शोकाकुल

– दिलीप मेहता
कोषाध्यक्ष, वनवासी कल्याण आश्रम, प. महाराष्ट्र

हमारे प्रेरणास्रोत जगदेवराम जी

९ अक्टूबर १९४९ को तत्कालीन सेन्ट्रल प्रोविन्स एवं बेरार (मध्य प्रदेश) एवं वर्तमान के छत्तीसगढ़ के जशपुर के पास कोंडेडो गाव के अघनूराम के परिवार में एक बालक का जन्म हुआ, नाम रखा जगदेवराम। जगदेवराम की पढाई जशपुर नगर में हुई। हार्ड्स्कूल की पढाई के समय वह संघ के संपर्क में आये। उसी समय संघ के स्वयंसेवक श्री. शरद कालेजी के संपर्क में आए एवं कल्याण आश्रम के कार्य के साथ युवा जगदेवराम जुड़ गये। सन १९६८ में उन्होंने संघ के तृतीय वर्ष ४० दिन का प्रशिक्षण नागपूर में प्राप्त किया। १९६८ में जगदेवराम वनवासी कल्याण आश्रम में आ गये। उनको शारीरिक शिक्षण (Physical Education) हेतु शिवपुरी में भेजा गया। शिक्षा प्राप्ति के बाद जगदेवरामजी कल्याण आश्रम के विद्यालय में शारीरिक शिक्षक के रूप में काम करने लगे। वह शारीरिक शिक्षा के साथ साथ संस्कृत के भी अच्छे शिक्षक थे। जगदेवरामजी के मिलनसार वृत्ति के कारण वह विद्यार्थी प्रिय शिक्षक बन गये। शिक्षक का कार्य करते हुए उन्होंने इतिहास में एम.ए. की पढाई पूरी की।

आपत्काल में १९७५ में उनको रायगढ़ जेल में रखा गया। जेलसे छुटने के पश्चात जगदेवरामजी फिर कल्याण आश्रम के कार्य में जुट गये। १९७८ में कल्याण आश्रम को अखिल भारतीय स्वरूप प्राप्त होने के बाद माननीय बालासाहब देशपांडे का प्रवास विभिन्न राज्योंमें आरंभ हुआ। उस समय श्रद्धेय बालासाहबजीने प्रवास में सहयोगी कार्यकर्ता के रूप में जगदेवरामजी को चुना और वह साथ में भ्रमण करने लगे। प्रारंभ से ही जगदेवरामजी की असंग्रही वृत्ति रही, इस कारण प्रवास में दो जोड़ी कपडे एवं संघ की खाकी निकर एवं गणवेश का शर्ट, इतनाही सामान लेकर वह प्रवास करते थे। इस प्रकार १९९४ तक देश के कोने कोनेतक उनका भ्रमण हुआ। आगे जाकर कभी कभी बालासाहबजी जगदेवरामजी को अकेले भी कार्यक्रमोंको भेजने लगे। बालासाहबजी के

मन में था की मेरा उत्तराधिकारी जगदेवरामजी होंगे क्योंकि जिस समाजके लिये यह कार्य चल रहा है उसी समाजको समझनेवाला एवं उसी समाज का व्यक्ति संगठन का नेतृत्व करे यह सोच थी।

सन १९९३ उडिसा के कटक के अखिल भारतीय कार्यकर्ता संमेलन में श्रद्धेय बालासाहबजीने ये बताया की, अब हम वृद्ध होते जा रहे हैं, संगठन का कार्यभार युवाओंके कंधोंपर देना चाहिये। अतः विशेष निर्णय लेते हुए जगदेवरामजी को कार्यकारी अध्यक्ष घोषित किया। साथ ही श्री. प्रसन्न सप्रेजी को महामंत्री एवं कृपा प्रसाद सिंहजी को संयुक्त महामंत्री बनाया।

जगदेवरामजी ने प्रवास कि यात्रा मेर कई कठीनाईयोंका सामना किया है। एक बार झासुगुडा से मुंबई की यात्रा करते समय शरीर में बुखार था, बैठने हेतु सीट नहीं मिली, अतः रेल्वे के डब्बेमें शौचालय के पास बैठकर अपनी यात्रा पूरी की। इस प्रकार परिश्रम के साथ उन्होंने कार्य किया।

श्रद्धेय बालासाहबजी के मृत्युके पश्चात १९९५ में जगदेवरामजी को राष्ट्रीय अध्यक्ष बनाया गया। उस समय कुछ लोगोंको लगा, यह वनवासी व्यक्ति किस प्रकार संगठन संभाल सकता है? लेकिन उनका उद्दोधन भाषण सुनने के पश्चात लोगोंने उनकी सराहना की, एवं सबका विश्वास हो गया कि बालासाहबजी का निर्णय सही है।

सारे देश में प्रवास आरंभ हो गया। सभी जगह स्वागत होने लगा। स्वागत में प्राप्त शाल एवं अन्य भेट वस्तु वहाँ ही कार्यकर्ताओंमें बाँटकर आगे निकलते थे। कल्याण आश्रम के कार्य हेतु उन्होंने अथक प्रवास किया। विभिन्न कार्यक्रमोंमें उनकी उपस्थिती प्रेरणादायी रहती थी। वह स्वयं जनजातीके थे, लेकिन अपने उरांव जाती के बारेमें जितनी आत्मीयता, जानकारी थी, उतनीही आत्मीयता अन्य जनजाती समाजके बारेमें उनके मन में थी। अपने जनजाती के उपर उठकर सभी जनजातियोंके बारेमें सोचने का स्वभाव था। साथही जनजाती अभिनवेश उनके मन

को कभी भी नहीं छू पाया। जनजाती भाव से उपर उठकर हिंदू भावसे ओतप्रोत थे जगदेवरामजी! यही उनकी विशेषता थी।

माननीय जगदेवरामजी का ज्ञान भांडार अथाह था। उनका चिंतन भी मूलगामी था। इसी कारण सन २०१२ में International Centre for Cultural Studies (ICCS) द्वारा International Conference of the Elders of - ncient Traditions समेलन का आयोजन देव संस्कृती विश्व विद्यालय, हरिद्वार में किया था। उस कार्यक्रम में उन्हे विशेष आमंत्रित किया था। उस समेलन में जगदेवरामजीको University of World Ancient Traditions Cultural Heritage, USA ने डॉक्टरेट मानद उपाधी से सन्मानित किया।

उनको छत्तीसगढ़ राज्य सरकार का आदिवासी सेवा सन्मान २०११ में प्राप्त हुआ। स्वर्गीय भाऊराव देवरस सेवा सन्मान, लखनौ से उनके कार्य की प्रशंसा की गई। ऐसे कई सन्मान प्राप्त होने के बाद भी उनको कभी अहंकार नहीं छू सका। ऐसे आत्मविलोपी, सहज एवं सरल स्वभाव के धनी थे माननीय जगदेवरामजी !!

जगदेवरामजी सभी कार्यकर्ताओंके क्षेमकुशल कि सदैव चिंता करते थे, एवं सभी से स्नेह करते थे। अपने को प्राप्त मिसाबंदी पेन्शन एवं अन्य जो भी राशी थी वह सब कार्यकर्ताओंपर, साहित्य खरेदी, मंदिरोंमें, मंदिरोंके पूजारीयोंके लिये, पूजा पाठ में खर्च करते थे। ऐसे निर्मोही व्यक्ति थे अपने जगदेवरामजी!! विभिन्न ग्रंथोंका संघन अध्ययन एवं प्रखर स्मरणशक्ति के कारण उनके भाषण सुनना यह कार्यकर्ताओंके लिये सदैव प्रेरणादायी रहा। वह उच्च कोटी के वक्ता थे।

उनको संघभाव एवं स्वयंसेवकत्व का कभी भी विस्मरण नहीं हुआ। अभी अभी जिस दिन उनकी मृत्यु हुई उसी दिन को रायपुर में कल्याण आश्रम के केंद्रीय कार्यकारी मंडल की बैठक थी। लेकिन जगदेवरामजी जशपुर मे ही थे। कोरोना के चलते वह घुमना, फिरना नहीं करते थे। स्वास्थ्य भी कमजोर हुआ था इसी कारण डॉक्टर ने भी उनको प्रवास करने हेतु मना किया था। फिर

भी बैठक में जाने की तीव्र इच्छा एवं बैठक मे संघ के सहसरकार्यवाह श्री. दत्तात्रेयजी उपस्थित रहनेवाले हैं इस कारण जगदेव रामजी श्री. रामलाल सोनीजी को आग्रह कर रहे थे, मुझे विशेष गाडीसे बैठक लेकर चलो। माननीय सहसरकार्यवाहजी बैठक में रहेंगे और मै उपस्थित न रहू यह ठीक नाही है। लेकिन श्री सोनीजी उनके अभिन्न मित्र होनेके कारण उन्होंने उनको समझाया। इस प्रकार अनेकों बार अपने स्वास्थ्य की चिंता किये बिना संगठन के कार्यकर्ताओंमें वह जहाँ अपेक्षित वहाँ उपस्थित रहते थे। एक विशेष बात जो आज सभी को आश्र्य लगेगी, जीवनभर वह रेल यात्रा स्लीफर क्लास से ही करते रहे। अति आग्रह करनेपर ही कभी कभी AC क्लास से यात्रा करते थे।

अपने स्वास्थ्य के कष्ट को सहना यह उनका स्वभाव था। अंत तक किसी को भी उन्होंने सेवा करनेका मौका नहीं दिया। अपने परिवार में माता, पिता को कल्याण आश्रम के कार्य को दिखाया, समझाया और उनको कार्य के अनुकूल किया। जगदेवरामजी ने आजीवन अविवाहित रहकर केवल बनवासी कल्याण आश्रम का कार्य किया, समाज की सेवा की।

जगदेव रामजी अध्यात्मिक नहीं थे पर आध्यात्मिक व्यक्ति से कम नहीं थे। वे संत नहीं थे, पर संत से कम नहीं थे, वे ब्रत, उपास नहीं करते थे, पर ब्रती थे, वे प्रचारक नहीं थे, पर प्रचारक से कम नहीं थे, वे गृहस्थ नहीं थे, पर करोड़ों परीवारोंकी उनकी गृहस्थी थी, वे बालासाहब देशपांडे अथवा गहिरा गुरुजी तो नहीं थे, परंतु उनके बताये मार्ग के वे सच्चे पथिक एवं एकनिष्ठ अनुयायी थे। ऐसे सपूत एवं सभी सामाजिक कार्यकर्ताओंके प्रेरणास्रोत आदरणीय जगदेवरामजी उरांव दिनांक १५ जुलाई २०२० को पंचतत्व में विलीन हो गये। उनकी स्मृतीयाँ सभी कार्यकर्ताओंको आनेवाले समय भी पथ प्रदर्शन करती रहेगी।

– श्री. अनुल जोग
संगठन मंत्री,
अ.भा.बनवासी कल्याण आश्रम

स्व. जगदेवरामजी उराँव

(०९.१०.१९४९ – १५.७.२०२०)

अखिल भारतीय वनवासी कल्याण आश्रम के राष्ट्रीय अध्यक्ष ७१ वर्षीय श्रद्धेय जगदेवराम उराँव जी का जशपुर केंद्र पर १५ जुलाई २०२० को अपरान्ह ३ बजे हृदयाघात के कारण स्वर्गवास हो गया। वे गत दो वर्षोंसे हृदय एवं फेफडे संबंधी रोगोंसे पिढ़ीत थे, जिसका इलाज चल रहा था। इस दौरान वे प्रवास पर भी जाते थे।

स्व. जगदेवरामजी का जन्म ९ अक्टूबर १९४९ को जशपुर नगर से ३ कि.मी. दूर कोमडो ग्राम मे हुआ था। पिता अघनू राम एवं माता पुचू बाई। इनके ३ भाई एवं ३ बहने हैं।

विद्यार्थी जीवनसेही जगदेवरामजी राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ व वनवासी कल्याण आश्रम से जुड़े थे। जशपुर में ही १९६६ में शासकीय विद्यालय से हाईस्कूल की शिक्षा प्राप्त की। उसके बाद उन्होंने कल्याण आश्रम के विद्यालय से अध्यापन कार्य प्रारंभ किया। प्रवेश परीक्षा उत्तीर्ण होने पर इनको तात्या टोपे शारीरिक महाविद्यालय शिवपुरी मध्यप्रदेश मे प्रवेश मिला। यहाँ एक वर्ष का सफल प्रशिक्षण प्राप्त करके वे जशपुर लौट आये और कल्याण आश्रम द्वारा संचालित स्वामी विवेकानन्द उच्चतर माध्यमिक शाळा में क्रीडा अध्यापक के पद पर सेवाकी।

इस विद्यालय में अध्यापन, कल्याण आश्रम और संघ कार्य करते हुए प्राइवेट छात्र के रूप में ११ वी की पढाई की। फिर न्यू एज्युकेशन सोसायटी महाविद्यालय जशपुर से इतिहास, नागरिक शास्त्र व संस्कृत विषय से स्नातक की पढाई पूरी की और इतिहास से स्नातकोत्तर की पढाई उत्तीर्ण की।

जगदेवरामजी का बचपन गरीबी में बीता। इनके माता, पिता की स्कूल की शिक्षा नहीं थी। पारंपारिक कृषी कार्य करके अपने परिवार का भरण, पोषण करते थे। गाँव के सभी परिवर्गोंकी शिक्षा-दीक्षा एवं गरीबी की दशा समान थी, किन्तु सभी लोग सामाजिक मर्यादा का पालन करते थे, किसी भी प्रकार का विवाद होनेपर गाँव के बुजूर्ग लोग पंचायत बुलाकर सुलझा लेते थे। इस प्रकार पुरे गाँव में सौहार्द एवं सामाजिक समरसता विद्यमान रहती थी। बालक जगदेवराम इन्हीं पारंपारिक व्यवस्थाओंमे पला एवं बड़ा हुआ था और कठोरता से उनका पालन करता था।

जगदेवरामजी के मन में अपने धर्म, संस्कृती, परंपराओं तथा इष्ट देवी-देवताओं के प्रति अतुर श्रद्धा थी। इसलिये

सरहुल आदि पूजाओं में अग्रणी भूमिका निभाते थे। सरना धर्म के सभी आयोजनोंमे आगे आगे रहते थे।

कोमडो गाँव में लगने वाली संघ शाखा एवं नगर के एकत्रीकरण में वे नियमित जाते थे। यहाँ बालासाहब देशपांडेजी का सान्निध्य मिला, छात्रोंके साथ खोखो एवं कबड्डी खेला करते थे, बैठकोंमे बालासाहब के प्रेरक विचार सुने, जिसका जगदेवराम के कोमल, निष्कपट, विकासशील तथा जिज्ञासु मन पर जार्दुई प्रभाव पड़ा।

जगदेवरामजी का कोमडो गाव चारों तरफ घने जंगलोंसे आच्छादित था जिसमे हिरन, भालू सहित नाना प्रकारकी जैव विविधता पायी जाती थी। बालक जगदेवराम का बचपन इन बन्य-प्राणीयों के साथ क्रीडा करते हुए बीता था। बाह्य जगत से बेखबर।

कल्याण आश्रम के कार्यकर्ताओं से संपर्क तथा संघ शाखा में आने के साथ बाह्य जगत से इनका परिचय हुआ और बालासाहब देशपांडेजी जैसे युगपुरुष का सान्निध्य मिला, जिससे इनकी आँख खुली, शिक्षा के साथ दीक्षा मिली, मानो नरेंद्र को श्री. रामकृष्ण परमहंस मिल गये। डॉ. हेडोवारजी, श्रीगुरुजी, स्वामी विवेकानन्द, रामकृष्ण परमहंस, नेताजी सुभासचंद्र बोस, वीर सावरकर, गुरु गोविंद सिंह, भगवान बिरसा मुंडा, सिद्ध कान्हू मुर्मू आदि महापुरुषों की जीवनियों का पठन एवं मनन किया। उनके सारांश लिखते थे, राष्ट्रीय महत्व के विषयों पर गहन चिंतन करते थे।

बाल- स्वयंसेवक – ५ वर्ष की आयु में गाँव के शासकीय पाठशाला में पढ़ते समय कल्याण आश्रम के प्रारंभिक कार्यकर्ता शंकरराव काने (भैय्याजी काने), लुत्थूसिंह तथा शरद काळे कोमडो ग्राम में शाखा लगानेसे पूर्व सूचित कर बुलाने के लिए शंख बजाते थे, जिसे सुनकर जगदेवराम भी अन्य बालकोंके साथ जूट कर संघ शाखा में सक्रिय भाग लेते थे।

वर्ष १९६६ में बिलासपूर में संघ शिक्षा वर्ग के प्रथम वर्ष, १९६७ में कटनी में द्वितीय वर्ष तथा वर्ष १९६८ में नागपुर में तृतीय वर्ष की शिक्षा ली। इसके बाद महाकौशल प्रांत में जहाँ संघ शिक्षा वर्ग लगता था, जगदेवराम वहाँ शिक्षक बनकर जाते थे। इसी दौरान इन्हें रायगढ़ का शारीरिक प्रमुख का दायित्व दिया गया। नागपुर निवासी शिरपूरजी उस समय

जशपुर के जिला प्रशासक थे। जशपुर रायगढ़ जिले में आता था।

धर्म शिक्षा वर्ग – जशपुर जिले में जशपुर नगर से १२५ कि.मी. पश्चिम दिशामे राट गुफा (कैलास गुफा) स्थान पर १९६५ में गहिरा गुरुजी के आश्रम में १५ दिन का धर्म शिक्षा वर्ग लगा, जिसमें जगदेवराम ने शिक्षा प्रहण की। इस अवसर पर गहिरा गुरुजी के दर्शन हुए तथा उपदेश सुने। वर्ग समापन के दिन एक संस्कृत महाविद्यालय का उद्घाटन हुआ। इस अवसर पर गणमान्य जनजाती नेता लारंन साय का सान्निध्य लाभ मिला।

कल्याण आश्रम में – जगदेवरामजी का बनवासी कल्याण आश्रम से संबंध इसके स्थापना के १० वर्ष बाद यानि १९६२ में हुआ। वर्ष १९६८ से मार्च १९७८ तक वे कल्याण आश्रम के ही विद्यालय में अध्यापक और क्रीडा अध्यापक के रूप में सक्रिय कार्यकर्ता थे। आपात्काल में भी वे खुब सक्रिय थे, जेल भी गये। इस दौरान इनकी राष्ट्रवादी विचारधारा तीव्रतर होती गई और कल्याण आश्रम का पूर्णकालिक कार्यकर्ता बनने की इच्छा हुई। इसलिये ये विद्यालय के दायित्व से मुक्त होना चाहते थे। इन्होने बालासाहब देशपांडे जी से इस बारे में चर्चा की। परिणामतः अप्रैल १९७८ में इन्हे विद्यालय से मुक्त कर पूर्णकालिक कार्यकर्ता बनाकर कल्याण आश्रम का दायित्व दिया गया। इनके पहले के सभी वरिष्ठ कार्यकर्ता/अधिकारी तथा मोरुभैय्या केतकर (बगीचा वाले गुरुजी), डॉ. प्रसन्न सप्रे, कृष्णराव सप्रे, मिश्रीलाल तिवारी आदि संघ के प्रचारक थे। उस समय तक कल्याण आश्रम में पूर्णकालिक कार्यकर्ता की संकल्पना मूर्तरूप नहीं ले पायी थी। जगदेवरामजी ने प्रथम पूर्णकालिक कार्यकर्ता बनकर इस संकल्पना को मूर्तरूप दिया। अगस्त १९७८ से ही मैं भी कल्याण आश्रम के सभी राष्ट्रीय व क्षेत्रीय बैठकोंमें भाग लेता था। इन बैठकोंमें भाग लेने के लिये मैं नागालैंड से आता था। इन बैठकोंमें संघ प्रचारक व कल्याण आश्रम के पूर्णकालिक कार्यकर्ता की समानता / असमानता पर कूच सत्रों में खुब चर्चा होती थी।

आपातकाल में – आपातकाल से पूर्व जगदेवरामजी कल्याण आश्रम द्वारा संचालित स्वामी विवेकानंद उच्चतर माध्यमिक शाळा जशपुर में क्रीडा अध्यापक थे व संघ और कल्याण आश्रम के सक्रिय कार्यकर्ता थे। २५ जून १९७५ से २१ मार्च १९७७ को आपातकाल के दौरान प्रारंभ में ही बालासाहब देशपांडेजी, मोरुभैय्या, मिश्रीलालजी, रामलाल

सोनी तथा स्वामी अमरानंदजी सहित कल्याण आश्रम और संघ के सभी प्रमुख कार्यकर्ताओंको जशपुर जेल में भेज दिया गया। जनजाती समाज के होने के कारण जगदेवरामजी को नहीं पकड़ा गया। महामंत्री डॉ. प्रसन्न सप्रे योजना अंतर्गत भूमिगत हो गये। कल्याण आश्रम के पुरे परिसर – स्कूल, छात्रावास तथा चिकित्सा केंद्रको पुलिस ने अधिग्रहित कर लिया। किन्तु जगदेवरामजी कल्याण आश्रम परिसर में ही रहे और कैद किये गये अधिकारियों तथा कार्यकर्ताओंके परिवार जनोंसे गोपनीय संपर्क कर उनकी खोज-खबर लेते थे। कुछ महिनोंके बाद इनको बताया गया की आपको कैद करनेका वारंट निकला है, इसलिये पुलिस से बचने के लिये आप अपने गांव चले जाईये। पर जगदेवरामजी वही परिसर में रहकर पूर्ववत गोपनीय कार्य करते रहे, आपातकाल के विरुद्ध संघ-संचालित आंदोलन को गती देते रहे।

आपातकाल के बाद – आपातकाल के बाद कल्याण आश्रम परिसर का सबकुछ तहस-नहस हो चुका था। विवेकानंद उच्चतर माध्यमिक शाला बंद कर दी गयी। व्यवस्थित करने के लिये जगदेवरामजी को मिडल स्कूल भेजा गया। अप्रैल १९७८ में पूर्णकालिक कार्यकर्ता बने और अगस्त १९७८ में आयोजित प्रथम राष्ट्रीय कार्यकर्ता संमेलन की व्यवस्था में अग्रणी भूमिका निभायी। इन पंक्तीयोंका लेखक भी नागालैंड से चलकर इस बैठक में भाग लिया था।

बनवासी कल्याण आश्रम के राष्ट्रीय उपाध्यक्ष व कार्यकर्ता अध्यक्ष

वर्ष १९७८ में कल्याण आश्रम को राष्ट्रीय स्वरूप मिलने पर संघ ने प्रत्येक प्रांत के लिये एक एक प्रचारक दिया था और देशपांडेजी का पुरे भारतवर्ष में प्रवास होने लगा। जगदेवरामजी इनके सहायक बनकर साथ में प्रवास करते थे। वर्ष १९८७ में जगदेवरामजी को राष्ट्रीय उपाध्यक्ष का दायित्व दिया गया। वर्ष १९९३ में कटक में आयोजित राष्ट्रीय संमेलन के दौरान संगठन का कार्यकर्ता अध्यक्ष बना दिया गया। इस दौरान देशपांडेजी सदैव इनका मार्गदर्शन करते थे। मेरे एक प्रश्न के जवाब में जगदेवरामजी ने बताया – वर्ष १९७८ के बाद जब भी मैं देशपांडेजी के साथ प्रवास करता था तो अनेक प्रांत संगठन मंत्रीयों व श्रेष्ठ कार्यकर्ताओं से मिलना हुआ। उनकी प्रतिभा, वाक्पूता तथा संगठन कौशल से मैं बहुत प्रभावित होता था। इस संदर्भ में गुणवंत सिंह कोठारी, कृपा प्रसाद सिंह, अनिल होलसमुद्र, बलराम मालवीय, निशिकांत जोशी और सौ. माधवी जोशी आदि जैसे जुझारू कार्यकर्ताओंको देखकर

मुझे काफी प्रेरणा मिलती थी। रानी माँ गाइदिन्ल्यू और एन. सी. जेलियांग का संघर्षमय जीवन मुझे बहुत प्रेरित करता था।

राष्ट्रीय अध्यक्ष – २१ अप्रैल १९९५ को देशपांडेजी का देहावसान होने पर स्वाभाविक तौर पर जगदेवरामजी को राष्ट्रीय अध्यक्ष बनाया गया। इनके मार्गदर्शन में कल्याण आश्रम का पुरे देश में विस्तार हुआ। जनजाती समाज के संदर्भ में दृष्टी नीति पत्र (vision document), जनजाती युवाओंके लिये खेल प्रतियोगिता, शबरी कुंभ, प्रयागराज कुंभ, उज्जैन का सिंहस्थ कुंभ, झाबुआ में विशाल वनवासी समेलन २००३, पूर्वोत्तर जनजाती युवा संमेलन गुवाहाटी २००६, वर्ष २००२ में जनजाती धर्म संस्कृती सुरक्षा मंच (पूर्वोत्तर क्षेत्र) का गठन व विस्तार, जागता पूर्वांचल २००४ का सफल आयोजन, Co-operation North East 2005, Indigenous Faith Day Celebration in -runachal Pradesh 2007, Codification of Customary Laws, Seminar to formulate National Tribal Policy, Guwahati, हेरीटेज फाउंडेशन का विस्तार, कारबी-दिमासा कलह २००५, उदालगुड़ी २००८ तथा जेमी-दिमासा कलह २००९ में बड़े पैमाने पर राहत सामग्री वितरण, Janajati Leaders' Conference Hojai 2008 तथा Heritage Explorer व 'वनबधू' मासिक पत्रिका का सफल प्रकाशन, भोपाल में माखनलाल चतुर्वेदी विश्वविद्यालय के सहयोग 'जनजाती प्रतिमा एवं वास्तविकता' विषय पर विचार गोष्ठी आदि का सफल आयोजन इनके कार्यकाल में संपन्न विशेष उल्लेखनीय कार्यक्रम है। वर्ष १९९८ में डीमापुर (नागालैंड) के रानी गाइदिन्ल्यू छात्रावास में भास्करराव कलंबी एवं वसंतराव भट्ट की उपस्थिती में नागालैंड के १०० प्रमुख कार्यकर्ताओंके चिंतन बैठक में नागालैंड जैसे आतंकवाद ग्रसित क्षेत्र में कार्य का दिशा-दर्शन कराते हुए जगदेवरामजी ने कहा था – नागालैंड जैसे कठीन अशांत क्षेत्र में नाग हिंदूओं के सनातन धर्मावलंबी संगठनों को संबल प्रदान करना था तथा उनको सशक्त करने के लिये यथोचित सेवाकार्य करना ही कल्याण आश्रम का कार्य है। पूर्वोत्तर क्षेत्र में कल्याण आश्रम के कार्योन्पर इनका विशेष ध्यान रहता था तथा कार्यकर्ताओंकी खूप चिंता करते थे। कल्याण आश्रम का कार्य ५०० जनजाती समूहोंके ५० हजार गांवोंतक फैल चुका है। इनके १४ हजार गांवोंमें २० हजार विभिन्न प्रकल्प चल रहे हैं।

स्वर्गवास – १५ जुलाई २०२० को सायं ३ बजे दिल का दौरा पड़नेके कारण इनका स्वर्गवास हो गया। गुर्दा, फेफडा तथा हृदय संबंधी बिमारी का इलाज चल रहा था। इनके

पार्थिव शरीर को जनता दर्शन के लिये कल्याण आश्रम के जशपुर केंद्र के परिसर में रखा गया था। हजारों गांव के लोगोंने अंतिम दर्शन लिया। कोरोना के परिस्थिती में भी उचित रूपसे अंत्य संस्कार की व्यवस्था अगले दिन १६ जुलाई २०२० को अपरान्ह में की गयी। पुरे जशपुर में सारा बाजार एवं व्यवसायिक प्रतिष्ठान बंद रहे। आदरणीय जगदेवरामजी के पार्थिव को मुक्तिधाम में इनके भतीजे अमर भगत ने मुखाग्री दी। इस अवसर पर परिवार के सदस्योंके साथ निम्न गणमान्य महानुभावागण अपना श्रद्धा सुमन चढाने हेतु उपस्थित रहे। १) मा. दत्तात्रयजी होसबोले (सह-सरकार्यवाह) २) नंदकुमार साय (अध्यक्ष, केंद्रीय जनजाती आयोग) ३) प्रेमशंकरजी (प्रांत प्रचारक) ४) गणेश राम भगत (पूर्व मंत्री) ५) सुरदर्शन भगत (सांसद एवं पूर्व मंत्री) ६) समीर उराँव (राज्यसभा सांसद) ७) विष्णुदेव साय (पूर्व केंद्रीय मंत्री) ८) राम विचार नेताम (राष्ट्रीय अध्यक्ष, अनुसूचित जनजाती मोर्चा) ९) धरमलाल कौशिक (नेता प्रतिपक्ष, छत्तीसगढ़) १०) गोमती साय (सांसद)। इनके साथ कल्याण आश्रम के माननीय कृपा प्रसाद सिंह (राष्ट्रीय उपाध्यक्ष), श्री. सोमैय्याजुलु (मार्गदर्शक), अतुलजी जोग (राष्ट्रीय संगठन मंत्री), योगेशजी बापट (राष्ट्रीय महामंत्री), विष्णुकॉन्टजी एवं रामलाल सोनी (राष्ट्रीय सह-महामंत्री द्वय) तथा गिरीशजी कुबेर (राष्ट्रीय जनजाती हितरक्षा प्रमुख) ने भी इस अवसर पर अपने श्रद्धा सुमन अर्पित किये।

शोक – संवेदना संदेश – जगदेवरामजी के निधन पर निम्न गणमान्य महानुभावोंने अपना शोक-संवेदना संदेश भेजकर अपनी सहानुभूती जतायी। १) श्रद्धेय मोहनजी भागवत (प.पु.सरसंघचालक) २) माननीय भैय्याजी जोशी (सरकार्यवाह) ३) मा. नरेंद्र मोदीजी (प्रधानमंत्री) ४) मा. अमितजी शाह (केंद्रीय गृहमंत्री) ५) जगत प्रकाश नड़दाजी (राष्ट्रीय अध्यक्ष, भाजपा) ६) श्री. एन बीरेन सिंह (मुख्यमंत्री, मणिपुर) ७) मा. राममाधवजी (राष्ट्रीय महामंत्री, भाजपा) ८) गुरु तुल्कू रीम्पोचे (पूर्व प्रधान, तवंग बौद्ध मठ) ९) अर्जुन मुंडा (जनजाती मामलोंके केंद्रीय मंत्री) १०) शिवराज सिंह चौहान (मुख्यमंत्री, मध्यप्रदेश) ११) सर्वानंद सोनोबाल (मुख्यमंत्री असम) १२) श्री. पेमा खांडू (मुख्यमंत्री, अरुणाचल प्रदेश), श्री. नरेंद्र पूज, लंदन एवं विभिन्न जनजाती संगठनोंके प्रमुख।

– जगदंबा मल्ह
पूर्व उपाध्यक्ष, नागालैंड कल्याण आश्रम

अब रह गयी केवल यादें

जगदेवरामजी उराँव, एक प्रेरक, पितृतुल्य व्यक्तिमत्व !

सदैव हसप्रमुख, निर्मल और सरल मन के, हम सभी के एक
राष्ट्रीय अधिकारी !!

बनवासी विकास समिति छत्तीसगढ़ का प्रांत कार्यालय रायपूर होने के कारण और वही पूर्वाचल की बहनोंका छात्रावास (शबरी कन्या आश्रम-केंद्रीय प्रकल्प) होने के कारण वहाँ बैठक हेतु, विश्राम हेतु अक्सर आना होता था । रायपूरमे हर त्योहार बहोतही धूमधामसे मनाया जाता है! दीपावली हो या होली, रक्षाबंधन हो या कृष्ण जन्माष्टमी, संक्रांति हो या सरहल पूजा, कर्मा पूजा! पूर्वाचल तथा छत्तीसगढ़ की बहने, सदैव उत्साहसे सभी त्योहारोंमें अग्रेसर रहती थी, अभी भी रहती है!

जगदेवरामजी बोलते थे, मुझे यहाँ बहोत अच्छा लागता है। यहाँ सभी बहनोंके चेहरेपर जो रौनक है, वह देखकर मुझे आनंद आता है। बहनोंके साथ बातचीत करते वक्त एकदम छोटी बच्ची हो या बड़ी, पूर्वाचल की हो या छत्तीसगढ़ की, बहोतही प्यारसे बात करना, उसके घरेके बारेमें पूछताछ करना ये उनकी खासियत थी! सभी को वे अपने लगते थे!

उनके हमने कई रूप देखे हैं! आज वह सभी दृश्य आँखोंके सामने आकर उनकी स्मृती में आँखे नम हो रही है! दीपावली के समय बच्चोंके साथ बातचीत करना, इतने बडे अधिकारी होने के बावजुदभी सहजतासे बच्चोंके साथ भोजनके लिये नीचे बैठना, कर्मा पूजाके समय हाथ मे मांदर लेके नृत्य करना, रक्षाबंधन के समय सभी बहनोंसे राखी बंधवा लेना, रायपूर मे नवरात्री के समय सहजतासे हमारे कमरेमें आकर, और आप

जवारा उगाते हो, आपके घरमे नवरात्रीकी पूजा होती है? ऐसे पूछकर भगवान के सामने बैठकर दर्शन करना !....

अभी अभी फरवरी माह मे मेरा अकोले जिला अहमदनगर के अंदर कुछ बनवासी गांव मे प्रवास था, उसी समय वे औरंगाबादसे डॉ. हेडगेवार रुणालय से गुहक बालक छात्रावास मे आये थे । बीच मे राहुरी, शिर्डी, संगमनेर सभी कार्यकर्ताओंको मिलके वे अकोले पहुँचे थे । मतलब सेहत के लियेही केवल प्रवास नहीं; तो कार्यकर्ता, छात्रावास के बच्चे संगठन को मजबुती लाते हैं, उनको मिले बिना कैसे आगे जा सकता हूँ? ऐसा उनका विचार... डॉ. ने ज्यादा प्रवास करने के लिए मना किया था (शुगर, बीपी, किडनी के कारण) पर इच्छाशक्ती जबरदस्त! प्रांत टीम की कुछ बहनेभी नासिक की बैठक समाप्त कर केवल उन्हींको मिलने हेतु अकोले मे आई थी । सभी का परिचय मैने उनसे करवा दिया, सभी के साथ अच्छेसे बात हुई, मुझे भी पूछा पार्थ कैसा है? (सभी के नाम उनके ध्यान मे रहते थे) बच्चोंके साथ शाखा मे थोड़ी देर बातें की, फिर वे नासिकके लिये रवाना हुए । वही हमारी उनके साथ आँखरी मुलाकात थी!!

इतने व्यस्त समय मे भी, सेहत ठीक न होते हुए भी सभीको मिलने की तीव्र इच्छा कार्यकर्ताओंको निश्चितही प्रेरणा देती है! अधिकारीयोंका ये सहज भाव ही कार्यकर्ताओंका संबल बढ़ाता है ।

ऐसे यह पुण्यात्माको शतशः नमन !!!

— वैशाली देशपांडे
प्रांत महिला सहप्रमुख, पश्चिम महाराष्ट्र

नागपंचमी

करतात. पहिला नैवेद्य घरातील कुलदेवतेला, दुसरा नैवेद्य तुळशीला आणि तिसरा नैवेद्य वारूळाला देतात. वारूळाला पुरणपोळी, दूध आणि ज्वारी किंवा बाजरीच्या लाह्या असा नैवेद्य दाखवतात. वारूळाला प्रदक्षिणा घालून नमस्कार करतात. नागोबाला भावासारखा तू देखील आमच्या मागे उभा राहा, असे गांहाणे घालतात. पूजा झाली की झाडाला झोके बांधून सर्व बायका झोकें घेतात आणि गाणी पण गातात. त्यांचा हा आनंद गगनात मावेनासा होतो. म्हणून मला गावाकडची नाग पंचमी फार आवडते.

— प्रमिला ईंदे

ॐ द्वृष्टि द्वृष्टि

जगदेवरामजी की विरासत

कल्याण आश्रम के राष्ट्रीय अध्यक्ष जगदेवरामजी उराँव अचानक हमे छोड़ के चले गये । लेकिन जाते जाते बहुत बड़ी विरासत हमारे लिये छोड़ गये हैं । किस प्रकार की वह विरासत है? सादगी, निरहंकार, मन की निर्मलता, परिश्रम, समर्पणशीलता, अकृत्रिम स्नेह है वह विरासत, जिसके लिये उन्होंने अपनी पूरी जिंदगी खपा दी थी । एक विचारधारा आधारित संगठन के लिये जिन प्रकार के गुणोंकी आवश्यकता होती है, उन सभी गुणोंका एक मूर्तिमंत्र प्रतिक थे हमारे जगदेवरामजी । वैसे तो छत्तीसगढ़ के कोमडो नाम के एक छोटेसे जनजाती गांव से उनकी जीवनयात्रा प्रारंभ हुई । अपने ही गांव में एक आम व्यक्ति की तरह वे जिंदगी बिताते तो शायद यह यात्रा ना इतनी परिचित होती ना इतनी प्रेरणादायी । लेकिन नियती ने शायद जगदेवरामजी के बारे में कूछ और ही सोचा होगा । क्योंकी, उनकी यात्रा क्रमानुसार धीरे धीरे इतनी बड़ी हुई की, वे ना अपने परिवार के रहे, ना अपने गांव के, उन्होंने तो संपूर्ण देश को ही अपना परिवार बना लिया । कल्याण आश्रम के हजारों परिवारोंको उन्होंने अपना परिवार माना ।

एक राष्ट्रव्यापी संगठन के अध्यक्ष होते हुए इस पद का जरा भी बड़प्पन उनको कभी छू नहीं पाया । स्वभाव में इतनी सहजता और व्यवहारोंमें इतनी सादगी की, उनके स्नेहपूर्ण व्यवहार से सहज रूप में वे किसी भी परिवार से घुलमिल जाते थे । इन परिवारों में माता-पिता, बहेन-भाभी, भाँजा-भतीजा का अकृत्रिम स्नेह उन्होंने प्राप्त किया । इस स्नेह प्राप्ति में सबसे बड़ा योगदान जगदेवरामजी की सादगी और सहजताका ही था । अपने निर्मल व्यवहार से इन परिवारोंमें उन्होंने जो स्थान निर्माण किया, उससे देशभर के सैकड़ों कार्यकर्ताओंका उत्साह और इस कार्य में परिवार के सदस्योंका सहयोग बढ़ाने में काफी मदत हुई ।

उनकी सादगी भरी जीवन का तो क्या कहना?

उनके सादगीपूर्ण जीवन के अनुभव तो देशभर के

कई कार्यकर्ता सुना सकते हैं । सादगीपूर्ण जीवन उनके लिये दिखावे का या सिखाने का विषय नहीं था, तो उनके जीवन का ही एक हिस्सा था ।

अभी पिछले साल कुछ दिन के लिये नाशिक आये तो एक बार कहा, जरा चप्पल ठीक करनी है । श्याम को उनको लेकर मोची को ढुँढ़ने निकले । जुते की अवस्था देखकर कहा, जगदेवरामजी चप्पल काफी खराब हुई है, यह फेक देंगे और नई लेंगे । कहने लगे, अभी ठीक करनेसे और पांच छे महिने तो चलेगी, बाद में देखेंगे, चार साल उसने साथ दिया है उसको ऐसेही कैसे फेके । उनका यह उत्तर सुनकर दंग रह गया । अपना जीवनचक्र चलानेके लिए जुते जैसी निर्जीव वस्तु का भी सहयोग होता है, इस बातकी एक नवी जीवन दृष्टी का अनुभव उस दिन हुआ । यकीन मानिये, पिछले तीन चार महिनेसे दूटी चप्पल की जगह नई चप्पल खरीदने का जब भी विचार करता हूँ, तो जगदेवरामजी का वह दृष्टी प्रदान करनेवाला सहज विचार सामने आता है ।

जगदेवरामजी पिछले पच्चीस साल से कल्याण आश्रम के अध्यक्ष थे । लेकिन इस पद के पास आनेवाली अहंकार और महिमा मंडन को उन्होंने कभी भी अपने पास भटकने नहीं दिया । अपने सरल एवं स्नेहपूर्ण स्वभाव से उन्होंने इस पद की गरिमा को इतनी उंचाई तक पहुँचाया की कल्याण आश्रम के संस्थापक स्व. बालासाहब देशपांडेजी ने जिस विश्वास के साथ संगठन की बागडौर उनके हाथ में सौंपी थी उस पर वे पूरी तरह से खरे उतरें ।

जगदेवरामजी ने भारत के लगभग सभी जनजाती क्षेत्र में प्रवास किया । जहाँ जहाँ प्रवास रहता उस क्षेत्र की जनजातीयाँ, उनकी परंपरा, संस्कृती इसके बारे में उनका अध्ययन और निरीक्षण अद्भुत था । विभिन्न संमेलन, अभ्यासवर्गोंन्मे दिये हुए भाषणोंमें वे इन निरीक्षणों का उपयोग करते थे । अपने सादगीपूर्ण जीवन के कारण जगदेवरामजी का प्रवास और उनका

सहवास कार्यकर्ता ओंके लिये हमेशा प्रेरणादायी रहता । प्रवास में अपने कारण अन्य किसी भी कार्यकर्ता को कम से कम कष्ट पहुंचे ऐसा उनका सतत प्रयास रहता । अपने कारण किसी को तकलिफ पहुँचाना या कष्ट देना उनके स्वभाव में ही नहीं था ।

अपना जनजाती समाज एक भोलाभाला, निष्कपट, प्रामाणिक एवं सरल स्वभाव का समाज माना जाता है । कल्याण आश्रम के कार्यकर्ता ओंने इसकी अनुभूति कभी न कही प्राप्त की है । शायद जनजाती समाज का यही स्वभाव देशभर के अपने हजारों कार्यकर्ता ओंका एक प्रमुख प्रेरणास्रोत रहा है । एक जनजाती परिवार में जन्म लेने के कारण जगदेवरामजी में भी यह गुण कुटकुटकर भरे थे । लेकिन अध्यक्ष पद और अपने कार्य के बोझ के नीचे उन्होंने अपने इन गुणोंको कभी भी निस्तेज नहीं होने दिया । जीवन के अंतिम क्षण तक कार्यकर्ता ओंने वही जगदेव रामजी अनुभव किये, चेहरेपर शिशू जैसे भाववाले भोले भाले, निष्कपट और निर्मल स्नेह का अमृत पान करानेवाले भोले शंकर ।

कितने कष्ट सहकर कार्य करते थे हमारे जगदेव रामजी ! उनके शरीर ने पिछले कुछ सालोंसे तो उनके साथ असहकार का आंदोलन छेड़ा था । विभिन्न पीड़ाओंने उनके शरीर में मानो हक से अपना घर बनाया था । बीपी, शुगर, किडनी, हृदयविकार से वे काफी त्रस्त थे । उनपर उपचार कर रहे डॉक्टर के अनुसार वे 'बोनस' जिंदगी जी रहें थे । लेकिन जगदेव रामजी इतने सहनशील की उन्होंने ना कभी अपनी वेदनाओंका अवडंबर बनाया, ना अपने कार्य की गती को अवरुद्ध किया । अध्यक्ष होने के कारण मंच पर बैठकर घन्टा-घन्टा सभी भाषण, चर्चा सुनना कितना कष्टदायक काम ? लेकिन वे बिना किसी शिकायत के वेदनाओंको सहते हुए यह कठीण काम करते रहे । बीच में जश्पूर में एक अभ्यास वर्ग के दौरान उनका रक्तचाप काफी बढ़ा हुआ था । मंच पर उनके चेहरे पर अस्वस्थता स्पष्ट रूपसे दिख रही थी । उनको कहा,

जगदेव रामजी, जरा आराम किजीये । कहने लगे, काहे का आराम ! बीपी, शुगर अपना काम कर रहा है, मुझे भी अपना काम करना चाहिये ! क्या तर्क दें उनके इस उत्तर पर ?

जगदेव रामजी कल्याण आश्रम के केवल अध्यक्ष नहीं थे, तो संगठन के पिछले लगभग ५२ सालोंके इतिहास के वह प्रत्यक्ष साक्षी थे । जनजाती समाज में जन्म लेने के कारण बनवासी समाज की परिस्थिती, उनकी मानसिकता वे भली भांती जानते थे । दुसरी तरफ कल्याण आश्रम के अध्यक्ष के नाते एक संगठन की भूमिका और उसकी मर्यादाओंको भी वे अच्छी तरह से समझते थे । शायद यही कारण होगा की उनके भाषण, चर्चा, संवाद में एक अद्भुत संतुलन देखनेको मिलता था । विचारोंकी इतनी स्पष्टता की कार्यकर्ता ओंके सारे संभ्रम दूर करनेकी क्षमता इनके विचारोंमें थी ।

'बनवासी' शब्द को लेकर चल रहे विवाद पर एक बार चर्चा हुई तो उन्होंने कहा, जो यह विवाद निर्माण कर रहे है उनका आपकी विचारधारा को ही विरोध है, 'बनवासी' शब्द तो एक बहाना है, आज यह शब्द है तो कल कोई और विवाद खड़ा करेंगे, आप कब तक भागोगे ? एक कार्यकर्ता ने प्रश्न पूछा, हम इतना कार्य कर रहे है, लेकिन जनजाती समाजसे कुछ रिस्पॉन्स ही नहीं मिलता ? तो उनका उत्तर था, जनजाती समाज अपने स्थान पर खुश है, स्वयं का विकास करनेकी आकांक्षाही उसमें नहीं है । उसी आकांक्षा को जगाने का काम हमें करना है, उसके लिये समय तो लगेगाही । वे कहते थे की 'जनजाती समाज प्रकृती के सान्निध्य में ही पला और बड़ा हुआ है, शहरोंकी चकाचौंद में वो अपने आप को खो देगा, इसलिये जहाँतक हो सके वन क्षेत्र में ही वह रहे इसके लिए हमें प्रयास करने होंगे ।' कार्यकर्ता ओंके मन में उठे कई सवालोंके जवाब जगदेव रामजी के पास थे । इसी कारण उनका भाषण सुनना एक अद्भुत आनंद का विषय था । कल्याण आश्रम में जनजाती समाज का गौरवशाली इतिहास

ॐ द्वृष्टिं द्वृष्टिं

पहली बार सुना तो वह जगदेव रामजी की बाणीसे । कितना प्रेरणादायी इतिहास सुनाते थे वे । मन में विचार आता कैसे इतना सखोल चिंतन, विचार करते हैं, कब इतना पढ़ते हैं ?

वैसे तो जगदेव रामजी और कल्याण आश्रम कोई अलग थे ही नहीं । संगठन से वे इतने एकरूप हुए थे की, 'मेरी व्यक्तिगत राय' यह शब्द शायद ही उनके मूँहसे किसीने सुना होगा । स्व. बालासाहब देशपांडेजीने जिस कल्याण आश्रम की नींव रखी वह संगठन आज जगदेव रामजी के नेतृत्व में देश का सबसे बड़ा संगठन हुआ है । कल्याण आश्रम की उपलब्धियोंके बारे में जब कभी विचार होंगा तब जगदेव रामजी जैसे उत्तुंग नेतृत्व का निर्माण यह सबसे प्रमुख उपलब्धी मानी जाएगी । एक छात्र से लेकर संगठन के राष्ट्रीय अध्यक्ष तक उनका जीवन प्रवास हमेशा सबके लिये प्रेरणादायी रहेंगा ।

जनजाती समाज में तो वैसे अनेक संत-महंत, महापुरुष निर्माण हुए, लेकिन सन्यस्त वृत्ति धारण कर

अपने समाज की सर्वांगीण उन्नती के लिये, समाज में ही रहकर जिन्होंने संपूर्ण जीवन जनजाती समाज के लिये समर्पित किया, ऐसे जगदेव रामजी देश के शायद एकमात्र सामाजिक कार्यकर्ता होंगे ।

अभीतक किसी वट वृक्ष के नीचे कार्यकर्ता स्वयं को सुरक्षित महसूस करते थे, वह आधार ही जगदेव रामजी के जाने से चला गया है । लेकिन जाने से पहले आचार-विचार और व्यवहार की एक अनोखी विरासत वे हमारे लिये छोड़कर गये हैं । यह बात सही है की जगदेव रामजी जैसा तपस्वी नेतृत्व बार बार निर्माण नहीं होता । लेकिन उनके रूप में ऐसा एवं दुर्लभ नेतृत्व कल्याण आश्रम को प्राप्त हुआ और उनके मार्गदर्शन में कार्य करनेका सद्व्याय देश के हजारों कार्यकर्ताओंको मिला । अब तो बस उनके प्रेरक विचार और स्मृति ही शेष हैं । वही हमे जनजाती विकास के कार्य में प्रेरणा देती रहेगी

— महेश काळे

क्षेत्रीय प्रचार प्रसार प्रमुख

रक्षाबंधनच्या हार्दिक शुभेच्छा!

आदरणीय बंधू-भगिनी,
सस्नेह प्रणाम!!!

करोना काळात जनजातीय समाजाला लाणिआच्या अन्नधान्यासाठी व आरोग्य रक्षकांना लागणाच्या बी-बियाणांसाठी आपण अगदी आमच्या हाके सरशी धावून आलात ! आपणच आपल्या समाजाचं रक्षण करायचं, गरज पडेल तेव्हा आवश्यक ते सहकार्य करायचं, का? तर तो समाज माझा आहे म्हणून !! ही आपली संस्कृती आहे !!!

असेच आपण कल्याण आश्रमाच्या सदैव सोबत असावे, हीच सदिच्छा आणि रक्षाबंधनाच्या आपणा सर्वांना भरभरून शभुच्छा!!!

जनजाती कल्याण आश्रम, पश्चिम महाराष्ट्र

सुख दुःखाची समान जाणीव,
या भूमीचे घडविल वैभव
वीरताचा करण्या आठव,
रक्षाबंधन अमर रहावे ॥

कै. रवींद्र रिसबूड

खंदा कार्यकर्ता हरपला. दि. २१ जून २०२०. सायंकाळी भोर छात्रावासाचे मार्गदर्शक श्री. रवींद्र रिसबूड यांच्या निधनाची वार्ता कळली व मन सुन्न झाले. ६५ व्या वर्षी २५ वर्षांच्या तरुणांना लाजवेल असे कार्य करणारा कार्यकर्ता काळाच्या पडद्याआड गेला. गत दीड वर्षांपासून तब्येत बरी नव्हती, शेवटी लिवर सिरोसीसने निधन झाले. तब्येत बरी नसूनही शेवटचे काही महिने वगळता ते नियमितपणे छात्रावासात येत.

रिसबूड यांचे मूळ गाव दापोली. सन १९८२ मध्ये भोर येथे मामांच्या वाल्को फॅक्ट्रीकेशन रवींद्र रिसबूड फॅक्ट्रीत काम सुरु केले. सोबतच विश्व हिंदू परिषद प्रखंड प्रमुख म्हणून दायित्व सांभाळत होते. तेव्हा निवास छात्रावासाचे मागील बाजूस होता. सुरुवातीपासूनच छात्रावासाचे संस्थापक डॉ. प्रभाकरराव जोशी, डॉ. बलभीम जोशी, श्री. शरदराव काळे, ज्यांना जशपार येथे अध्यापनाचे कार्य केले होते, ज्यांना वनयोगी बाळासाहेब यांचा प्रदीर्घ सहवास लाभला होता, यांच्याशी रिसबूडांचा संपर्क झाला.

सन १९९१ मध्ये स्वतंत्र व्यवसायाला सुरुवात केली तेव्हापासूनच उभयता पती पत्नींनी स्वतःला वनवासी कल्याण आश्रमाच्या कामात झोकून दिले. आधी बारामती जिल्हा सचिव नंतर शेवटपर्यंत मार्गदर्शकाची भूमिका निभावली. छात्रावास म्हणजे रिसबूड आणि रिसबूड म्हणजे छात्रावास हे समीकरण भोरवासीय आणि सर्व कार्यकर्त्यांत दृढ झाले होते. सुरुवातीपासून पुणे महानगर शाखा ३० वर्षांपर्यंत मदत करीत होती. गेल्या ७-८ वर्षांपासून छात्रावास गोडबोले काकांसमवेत रिसबूडांनी स्वयंपूर्ण केले.

आपले कार्यकर्ते श्री. विनायक खाडे भोर छात्रावासातच शिकले. चौथीपासूनच त्यांचा रिसबूडांशी परिचय झाला होता. त्यांनी भावविवश होऊन सांगितले की, काका छात्रावासासाठी तरुण भारतची वर्गणी भरत. पेपर आणायला खाडे त्यांच्या घरी जात तेव्हा हातावर शेंगदाणे ठेवून म्हणत, ‘आजच्या पेपर मधली चांगली बातमी सांगितली तर उद्या गूळ खायला देईन’. आजतागायत

महाराष्ट्र टाईम्स काकांनी भरलेल्या वर्गणीतून छात्रावासात येतो असे सध्याचे अधिक्षक श्री. ईश्वर चौधरी यांनी सांगितले.

ईश्वर चौधरी म्हणाले, मी मागच्या वर्षी भोर येथे आलो. काकांशी परिचय झाल्यावर असे वाटले जणू आमचा वर्षानुवर्षाचा परिचय आहे. मी लहान असूनही मला आदरपूर्वक चौधरी सर म्हणायचे. कोणीही देणगीदार आधी त्यांच्याशी संपर्क साधत. मग काका छात्रावासासाठी कशाची आवश्यकता आहे हे मला विचारून देणगीदाराला सांगत. १५ ऑगस्ट साठी विद्यार्थ्यांना लागाणे

गणवेश असो किंवा इतर वस्तु, जेव्हा गरज असेल त्याप्रमाणे दानदातांकडून मिळवीत. समाजातील सर्व स्तरातील लोकांना जोडून त्यांनी सहकार्य मिळविले.

या वर्षाचा माझा ताजा अनुभव. कोरोना प्रादुर्भावाला नुकतीच सुरुवात झाली होती. अधिक्षकांना बाहेरगावी जायचे असल्यामुळे विद्यार्थ्यांच्या सोबत राहण्यासाठी मी १५ मार्चला सायंकाळी भोरला पोचलो. १६ तारखेला सकाळी अधीक्षक गावाला गेले. विद्यार्थी पेपर आणायला गेले, पण तसेच परत आले. त्यांना सांगितले की ३१ मार्च पर्यंत सुट्टी आहे. आठवडे बाजारही बंद राहातील. मुले सुट्टी असल्यामुळे गावी जाण्यासाठी मागे लागली. पालकांचे फोन सुरु झाले. मी नवीन, अधीक्षक, स्थानिक अध्यक्ष शेटे सरांशी बोलून पुढील २ दिवसात विद्यार्थ्यांना पाठविण्याची तजवीज केली. १६ लाच रात्री ९ वाजता लिमये हे कार्यकर्ते आले आणि म्हणाले, ‘रिसबूड काकांनी पाठविले आहे,’ म्हणाले की ‘छात्रावासात मुलांसोबत कोणी आहे की नाही बघून या’. वास्तविक त्यावेळी त्यांची तब्येत बरी नव्हती. झोपून होते. पण मुलांची काळजी होती. दुर्दैवाने मी त्या वेळी इच्छा असूनही त्यांना भेटू शकलो नाही. फोनवर बोललो. दैवदुर्लभ असा कार्यकर्ता वनवासी कल्याण आश्रमाने गमावला आहे. वनवासी कल्याण आश्रमातर्फे त्यांना भावपूर्ण श्रद्धांजली.

– डॉ. उदय जैन
९८२२२०६६३३

जनजाती कल्याण आश्रम व ब्लु क्रॉस कंपनीच्या माध्यमातून २०० दुष्काळग्रस्त गावांतील महिलांना वॉटर ड्रम चे वाटप करण्यात आले.

जुन्नर, आंबेगाव व इतर तालुक्यात बियाणे व खताचे वाटप करताना ज. क. आ. चे कार्यकर्ते

“मंदिर उभविणे हेच आमुचे शील ११०”

यापैकी आपण नक्कीच काहीतरी करू शकाल !

◆ रु. ३०,०००/- ३० विद्यार्थ्यांचा एका वसतिगृहाचा एका महिन्याचा खर्च. ◆ रु. १०,०००/- वार्षिक देणगी देऊन एका वनवासी विद्यार्थ्यांचे पालकत्व. ◆ शुभप्रसंगी व प्रियजनांच्या आठवणी प्रीत्यर्थ प्रासंगिक देणगी. ◆ आश्रमाच्या कार्यासाठी वेळ. ◆ आश्रमाच्या वैद्यकीय केंद्रासाठी आवश्यक औषध संकलनास मदत. ◆ वनवासी परिसरास सांस्कृतिक भवन उभारणीस सहाय्य-सहभाग. ◆ कल्याण आश्रमाच्या केंद्रास नियमीत / प्रासंगिक सहकुटूब भेटी. ◆ वनवासी कलेस प्रोत्साहन - भेटकार्ड, दिनदर्शिका व राख्या विकत घ्याव्यात. ◆ वस्तुरूप देणगी-शालेय विद्यार्थ्यासाठी गणवेशाचे कापड व अन्य शालेय साहित्य, धान्य व अन्य मदत. ◆ एका आरोग्य रक्षकाचा वर्षाचा खर्च रु. १०,०००/-

आमच्या संस्थेस ८०G सवलतीची मान्यता आयकर विभागाने त्यांचे पत्र संदर्भ क्र. एनएसके/ सी आयटी - आयटी/१२ ए -८०G/२०११-१२/२३५/दि. १८/०४/२००९ नुसार दिलेली आहे. चेक वा ड्राफ्ट वनवासी कल्याण आश्रम महाराष्ट्र या नावाने काढावा. बँकेचे नाव - बँक ऑफ महाराष्ट्र, शाखा : टिळक रोड, पुणे - ३०. खाते क्र. : 20057038836 IFSC-CODE-MAHB0000041